

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI**

«Fuqarolik jamiyati va huquq ta‘limi» kafedrasi

**EKOLOGIYA HUQUQI
fanidan**

Modul papka

**Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar
Ta‘lim sohasi: 110000 – Pedagogika
Ta‘lim yo‘nalishi: 5111600 - “Milliy g‘oya, ma‘naviyat
asoslari va huquq ta‘limi”**

Namangan – 2023

1-mavzu; Ekologiya huquqining tushunchasi, predmeti va vazifalari

Reja:

- 1. Ekologiya huquqining tushunchasi, predmeti, metodi va tizimi.**
- 2. Tabiat va jamiyat, ular o'rtasidagi o'zaro munosabat shakllari.**
- 3. Tabiatni muxofaza qilish prinsiplari.**

1. Ekologiya huquqining tushunchasi, predmeti, metodi va tizimi.

Ekologiya huquqi – tabiat bilan jamiyat o'rtasida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni siyosiy tomondan tartibga solishni o'rganuvchi fanddir.

Ekologiya huquqi bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining mustaqil huquq tizimida o'z o'rnini va salohiyatiga ega bo'lgan alohida yo'nalish va xususiyatlarga ega bo'lgan huquq sohasi hisoblanadi.

SHuni alohida ta'kidlash kerakki har bir huquq sohasining mohiyati tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlar doirasi va darajasiga bog'liq bo'ladi. SHu jumladan, ekologiya huquqi huquq tizimining sohasi sifatida tartibga solayotgan ijtimoiy munosabatlarning kengligi, murakkabligi, xilma-xilligi va o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa huquq sohaslaridan ajralib turadi.

Ekologiya huquqi ham tabiat-jamiyat tizimidagi global ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda birinchi navbatda ekologik umum majburiy ahamiyatga ega bo'lgan tamoyil, usul va qoida-talablardan foydalanadi, ikkinchidan, ushbu murakkab ekologik muammolarni hal qilish, ularning siyosiy tartibotini ta'minlashda o'zaro bog'liq bo'lgan huquqning boshqa sohaslarining kuch va imkoniyatlaridan foydalanadi

SHuning uchun ham ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ekologik tamoyil, qoida va talablar bilan bir qatorda boshqa huquq sohaslari ya'ni ma'muriy, jinoiy, fuqarolik, mehnat va xo'jalik-siyosiy vosita va qoida-talablaridan foydalanadi.

Demak, ekologiya huquqi - tabiat va jamiyat tizimida paydo bo'ladigan ekologik-siyosiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan keng qamrovli va ko'p tarmoqli huquq sohaslaridan biri bo'lib hisoblanadi.

SHuni ta'kidlash joizki, har bir fan yoki huquq sohasi yoki ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida tutgan o'rnini va tartibga solinayotgan munosabatlarning ko'lamiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'ladi.

SHu jumladan ekologiya huquqi ham birinchi navbatda huquq tizimining alohida sohasi sifatida boshqa huquq sohaslari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, huquqning umum e'tirof etilgan tamoyil, shakl va qoidalardan foydalanib, rivojlanib

bormoqda. SHuning bilan bir qatorda ekologiya huquqi tartibga solayotgan ijtimoiy munosabatlar tabiat qonuniyatlari, tabiiy resurslar, ekologik tizim va komponentlarga ta'sir etish ya'ni holatining yomonlashishi, miqdorining kamayishi, muvozanatning buzilishi, turlarning yo'qolib ketishi va hokazolar kabi jarayonlarda paydo bo'ladi.

Biz ekologiya huquqi fanini chuqurroq o'rganmoqchi bo'lsak, avvalambor "Ekologiya fani" haqidagi umumiy tushuncha va yo'nalishlarini etarli anglashimiz kerak bo'ladi. Ekologiya – murakkab tizimga ega bo'lgan, tirik organizmlarning yashash sharoiti va shu organizmlarning o'zlari yashab turgan muhit bilan o'zaro murakkab munosabatlarini o'rganuvchi fandır.

1866 yilda nemis biolog o'z ilmiy asarida birinchi bo'lib "Ekologiya" atamasini fanga kiritib, uning ma'nosini tirik organizmlarning o'zaro va ularning yashash muhiti bilan bog'liqligini o'rganuvchi ta'limot sifatida ifodalaydi.

Ekologiya atamasi yunoncha "oikos" – turar joy, yashash muhiti, uy, - "logos" – ta'limot, degan ma'noni bildiradi. Bir so'z bilan aytganda, ekologiya biz yashab turgan muhit, uy, vatanimiz haqidagi fandır.

Ilm, fan-texnikaning rivojlanishi tabiat haqidagi bilimlarning kengayishi va o'z navbatida tabiat-jamiyat tizimidagi o'zaro ta'sirlarning keskinlashishi ekologiyaning biologiya fanining kichik bir qismidan ajralib, alohida fan sifatida rivojlanishiga olib keldi. Ekologiya – tabiat fanlarining barcha soha va tarmoqlariga kirib borib, jamiyat hayotining muhim jabhalari hisoblangan iqtisodiyot, siyosat, ma'naviyat-madaniyat, ijtimoiy majmualarni qamrab oldi.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi uzaro ta'sirlar natijasida turli ijtimoiy munosabatlar paydo bo'ladi. Ushbu sohada ijtimoiy munosabatlarni biz ijtimoiy-ekologik munosabatlar deb ataymiz.

Ekologiya xukuki bir-biri bilan chambarchas bog'lik bulgan ekologik xukuki munosabatlarning birligi va yaxlitligi asosida namoyon buladi. Ma'lumki, xar bir fan shu jumladan xukuk soxasi uziga tegishli ijtimoiy munosabatlar tizimini urganish va tartibga solish nazariy-amaliy koida-talablar tizimiga ega bulib, ushbu fanning predmetini tashkil etadi. Ekologiya huquqi huquq tizimining aloxida soxasi sifatida ijtimoiy-siyosiy munosabatlar yo'nalishlarini o'rganish va tartibga solishni qamrab oluvchi o'z predmetiga egadir.

Ekologiya huquqining predmeti - atrof tabiiy muxitni muxofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va axolining ekologik xavfsizligini ta'minlash jarayonida paydo buladigan ijtimoiy munosabatlarni xukuki tomondan tartibga solishdan iboratdir.

Har bir fan sohasi, shu jumladan ekologiya huquqi fani ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida o'z yo'nalishlari, ya'ni tamoyillarga ega bo'lib, o'z navbatida har bir fan sohasining maqsad va vazifalaridan kelib chiqadi.

Ekologiya huquqining tamoyillari - tabiat-jamiyat tizimidagi o'zaro munosabatlar yo'nalishi, chegaralarini belgilab berishda ekologik-siyosiy mexanizmining barqarorligini kafolatshda va qonunchilik qoida-talablarning ekologik munosabatlarini tartibga solish tartibini belgilashda muhim ahamiyatga egadir. Bizga ma'lumki, ekologiya huquqi tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni siyosiy tartibga soladi. SHu jumladan, tabiatning inkor etib bo'lmaydigan qonuniyatlari va ijtimoiy xatti-harakatlari tartibga soluvchi jamiyat-davlat qonunlari mavjud - ekologiya huquqi tamoyillarining asosiy vazifasi shundan iboratki, tabiiy qonuniyatlarning ustuvorligini tan olgan holda jamiyat a'zolarining tabiatga bo'lgan hatti-harakatlarini ilmiy asoslangan holda yo'naltirishdan iboratdir.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar juda xilma-xil va murakkab bo'lganligi uchun ham ekologiya huquqining tamoyillarini quyidagi tizimga bo'lishimiz mumkin.

1. Davlat va huquqning umumiy tamoyillari;
2. Atrof tabiiy muxitni muhofaza qilishga oid tamoyillari;
3. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan tamoyillar.

Ekologiya huquqi huquq tizimining sohasi sifatida ekologik munosabatlarni tartibga solishda davlat va huquqning quyidagi tamoyillardan foydalanadi:

- Qonuniylik;
- Ijtimoiy adolat;
- Oshkoralik;
- Ishontirish va majburlov choralarining hamkorligi;
- SHaxslarning huquq va burchlarining birligi va boshqalar.

2.Tabiat va jamiyat, ular o'rtasidagi o'zaro munosabat shakllari.

Tabiat - keng ma'noda - butun borliq, olam va uning xilma-xil shakllari; tor ma'noda - kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish manbai bo'lgan atrof tabiiy muhit. Jamiyat va tabiat tizimini ko'rib chiqayotganda ikkinchi tor ma'nodagi tushuncha qo'llaniladi. CHunki inson o'zining hayoti davomida butun borliqdan emas,

balkim uni o'rab turuvchi va uning ta'siri doirasida turgan atrof tabiiy muhitdan foydalanishi mumkin.

Inson - tirik organizmlar turkumiga kiruvchi murakkab ijtimoiy va mehnat faoliyatini yurgazuvchi individ. Inson tarixiy - jamoat jarayoni sub'ekti bo'lib, u Er kurrasidagi moddiy va ma'naviy-madaniy rivojlanishning asoschisidir. Inson boshqa turdagi tirik mavjudotlar bilan genetik bog'langan holatda, lekin ulardan ongining yuqoriligi, mehnat qurollarini ishlab chiqara olishi, nutqning rivojlanganligi, ijodiy faolligi, hamda ahloqiy, ma'naviy va ruhiy o'z o'zini anglay olishi bilan ajralib turadi.

Jamiyat - keng ma'noda insonlarning tarixan qaror topgan birgalikdagi faoliyatlari majmui yoki tor ma'noda - ijtimoiy munosabatlarning konkret tipi. SHunday qilib, aqliy mehnat faoliyatiga ega bo'lgan insonlar yig'indisi bo'lgan jamiyat atrof tabiiy muhit bilan *passiv (sust)* emas, balkim *aktiv (faol)* ta'sir doirasida bo'lishi mukarrardir.

Ingliz olimi CH.Darvinning ta'limotiga ko'ra insonlar hayvonlarning ma'lum bir turlarini mehnat faoliyati aktivlashuvi, ya'ni kengaytirilishi va chuqurlatirilishi mobaynidagi evolyusion rivojlanish mahsuli deydi. **Agarda jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga inson hayotining tarixi nuqtai nazaridan qaraydigan bo'lsak, ularni quyidagi munosabat shakllariga ajratsak bo'ladi: oddiy, oddiy-iqtisodiy, iqtisodiy, iqtisodiy-ekologik, ekologik.**

SHakl.Jamiyat va tabiat o'rtasidagi ***oddiy munosabat shakli - kishilarni ekologik tizimni buzmaydigan soddalashtirilgan hayot tarzi. Ekologik tizim (ekotizim) - tirik organizmlar majmui va ularning yashash muhiti yig'indisi bo'lib, tirik organizmlar o'zaro va atrof tabiiy muhit bilan uzviy aloqadorlik qonuniyati asosida bo'lgan holati.***

2.shakl.Sinfiy jamiyat shakllana borgan sari, kishilar soni va ishlab chiqarish qurollarining sifati o'sib borishi bilan tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning **yangi shakli - oddiy-iqtisodiy ko'rinishi namoyon bo'lgan. Natijada, kishilarning hayot tarzi tabiiy muhitni ma'lum bir kichik maydon va makon bo'yicha ekologik xavfsizlik darajasini keskunlashuviga olib kelgan. Bundan "lokal" ko'rinishdagi buzilgan maydonlar kishilarni jamoa bo'lib to'plangan erlarga xos bo'lgan. Lekin ular atrof muhitning ekologik xavfsizlik darajasiga to'lig'icha ta'sir eta olmaganlar.**

3.shakl.Jamiyatda ishlab chiqaruvchilar va amaldorlar sinfining shakllana borishi va ish qurollarining takomillashib davlatlar orasidagi nizolarning kengayishi feodalizm va ilk bozor munosabatlari yuzaga kelgan kapitalizm davrlarida ***iqtisodiy munosabat shakli yuzaga keldi va rivojlandi. Jamiyat va tabiat o'rtasidagi iqtisodiy munosabat shakli -faqatgina iqtisodiy madaniyatlashgan kishilarning o'z iqtisodiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchungina atrof tabiatni iste'molchilik psixologiyasi pozitsiyasidan turib foydalanishi natijasida atrof muhit ifloslanishi, resurslar kamayishi va tabiat tizimlarining o'zgarishiga olib keladigan insonlarning hayot tarzi.*** Ekologik tizimlar katta maydonlarda va keng miqyosda (global) buzilishi kuzatiladi. Tavrotda ham, Qur'oni Karimda ham, Injilda ham odamzodning qiyomat kunlarini tabiat bilan bog'lash bejiz bo'lmagandir. Misrdagi *Xeopsa piramidalaridagi*

toshlardan biriga, - "Insonlar tabiat kuchlaridan foydalana ololmasliklari va moddiy dunyoning asl mohiyatini tushunmasdan halok bo'ladilar", - deb bitilgani bejiz emas.

*Tabiiy resurslar kamayishi - kishilarning xo'jalik va boshqa hayotiy faoliyati manbai bo'lgan tabiiy ob'ektlarni yo'qola borishidir. Mutaxassislarning ma'lumotlariga ko'ra "inson sivilizatsiyasi" davrida, to'g'rirog'i iqtisodiy madaniyatlashgan kishilarni izchil faoliyati davrida Er kurrasidagi o'rmonlarning 2/3 qismi kesilib ketdi, 250 xil turdagi hayvon va o'simliklar yo'q bo'lib ketdi, 3-4 mlrd. gektar er qishloq xo'jalik oborotidan chiqazib yuborildi, atmosfera havosidagi kislorodning zahirasi 10 mlrd.tonna kamaydi. **SHunday qilib "Ekologiya" tor ma'noda - uyimiz haqidagi ta'limot bo'lsa, keng ma'noda - tirik organizmlar yashaydigan makon haqidagi ta'limotni anglatadi. SHu kunda bu fan sohasi tirik organizmlarning o'zaro va ular atrofini o'rab turuvchi tabiiy muhit bilan munosabatlar yoki aloqadorlik qonuniyatini o'rganadi.***

4-shakl.Jamiyat va tabiat o'rtasida iqtisodiy-ekologik munosabat shakli - mavjud ekologik tizimni saqlab qolish darajasidagi kishilarning tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan hayot tarzi.

5-shakl.Jamiyat va tabiat o'rtasidagi ekologik munosabat shakli deb biz kishilarni tabiat resurslardan o'ta samarali foydalanishga, qayta tiklash va tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan hayot tarzini tushunamiz. Bunday hayot tarzi mavjud ekologik tizimni sog'lomlashtirishga olib keladi. Ekologik munosabat shaklida davlatning boshqaruv tizimi avvalam bor ekologik nobop hudud va ob'ektlarni tiklashga qaratilgan bo'ladi. Bu erda ishlab chiqarish texnologiyasi birinchi navbatda kam chiqitli yoki yopiq holda bo'lishni talab etadi

3. Tabiatni muxofaza qilish prinsiplari.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabat shakllari va konsepsiyalaridan kelib chiqadigan hamda ekologik qonunlarni maqsadi va mohiyatini belgilab beradigan uchinchi qadam - kishilarning jamiyatdagi ekologik munosabatlarida amal qilishi kerak bo'lgan asosiy *prinsiplari* yoki *qoidalari*. Bu prinsiplar tabiat qonuniyatlariga asoslangan bo'lib ular quydagilardan iboratdir:

1. Tabiiy hodisa va jarayonlar ko'pqirralikdir. SHuning uchun ham ular har tomonlama ob'ektiv baholanishi kerak. Bu degan so'z har bir tabiiy hodisa yoki ob'ektga xalq xo'jaligining sohaviy zaruriyatiga qarab yondoshish kerak. Lekin bu sohaviy yondoshuv avvalam bor ekologik tizimlarni saqlab qolish va ularni qayta tiklash nuqtai nazardan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'rta Osiyo sharoitida o'rmon - qurilish yoki ximik xom ashyo manbai emas, balkim ekologik tizim yoki landshaftlarni bir me'yorda ushlab turuvchi element sifatida qaralishi kerak. CHunki bu mintaqada bor yo'g'i umumiy maydonning bir foizidan

oshmaydigan siyrak daraxtzor va butazorlar suv va tuproq muhofazasida "yashil qalqon", iqlimni mo'adillashtiradigan komponent, aholini madaniy dam olishini ta'minlaydigan ob'ekt sifatida qarashni taqazo etadi.

Suv fondidagi daryolar O'rta Osiyo sharoitida sug'orish yoki rekratsiya manbai emas, avvalam bor ichimlik suvi va aholini maishiy xizmati uchun mo'ljallanishi kerak. Chunki issiq iqlimli arid (quruq) sharoitda suv aholi uchun hayot manbaidir. Sibir, Uzoq SHarq kabi sovuq yoki nam iqlimli mintaqalar uchun daryolar avvalam bor aholini transport xizmatini bajaruvchi va arzon energetika manbaidir

2. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish mintaqaviydir, ya'ni mahalliy sharoitlarni inobatga olgan holda ekologik tadbirlarni olib borish kerakligi prinsipi.

3. Tabiiy hodisalar va jarayonlar o'zaro uzviy bog'langandir. Birinchi ekologik mintaqaviy prinsipni davomi sifatida shuni aytish kerakki tabiatning ma'lum bir ob'ektini muhofazalash yoki uni buzish qolgan tabiiy ob'ektlarga o'z ijobiy yoki salbiy ta'sirini albatta o'tkazadi, ya'ni "zanjir reaksiyasi" usulida ishlaydi.

Tabiatda daryo va ko'llarni muhofazalash o'z o'zidan undagi baliqlarni va suv o'tlarni muhofazalashga olib keladi. O'rmonlarni asrash avvalam bor ulardagi hayvonot dunyosini saqlashga, so'ngra atmosfera havosining va suvlarning tozaligini ushlab turishga, tuproqning unumdorlik xususiyatlarini saqlab qolishga imkon beradi.

4. "Zanjir reaksiyasi" qonuniyatining davomi, lekin uchinchi tabiat prinsipiga qarama-qarshi bo'lgan qoida - ***biron bir tabiiy ob'ekt muhofazasi ikkinchi bir tabiiy ob'ektning zarari bo'lishi ham mumkinligi.*** Masalan, Afrika qit'asidagi milliy bog'larda tashkil etilgan qo'riqxonalarda fillar sonining ko'payib ketishi u erdagi o'simlik dunyosini siyraklashuviga va tuproq unumdorligini pasayishiga olib kelmoqda.

5. YUqorida zikr etilgan to'rt ekologik prinsip bizlardan tabiat muhofazasiga ***kompleks yondoshuv prinsipini*** tadbir qilishni taqazo qiladi. Tabiatni muhofaza qilish va shu bilan bir qatorda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni biron bir soha yoki yo'nalish bo'yicha to'liq amalga oshirib bo'lmaydi, balki kompleks sohalararo boshqaruv va nazorat asosida amalga oshirishni talab qiladi.

Tayanch so'z va iboralar.

Tabiat, jamiyat, ekologik – siyosiy munosabatlar, ekologik muammolar, ijtimoiy-ekologik munosabatlar, tabiat qonunlari, tirik organizmlar, tabiiy resurslar, aholining ekologik xavfsizligi, iste'molchilik psixologiyasi.

G L O S S A R I Y.

Antropogen landshaft – xususiyatlari inson faoliyatiga bog‘liq bo‘lgan landshaft. Maqsadli yoki avvaldan mo‘ljallanmagan o‘zgarishlariga ko‘ra atayin o‘zgartirilgan va bexosdan o‘zgargan landshaftlarga farqlanadi (ikkinchisi ba‘zan «antropik landshaft» nomi bilan yuritiladi). Bulardan tashqari, madaniy landshaftlar (o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun insonning xo‘jalik faoliyati tufayli ongli ravishda o‘zgartirilgan va kerakli holatda saqlab turiladigan) va noratsional faoliyat yoki qo‘shni landshaftlarning nomaqbul ta‘siri ostida paydo bo‘lgan nomadaniy landshaftlar mavjuddir (tanazzulga yuz tutgan landshaft bu qatorda eng oxirgi o‘rinni egallaydi).

Atrof-muhit (yoki uning komponentlari) holatini baholash - real, aniq holatni standartlashtirilgan o‘zgaruvchan ko‘rsatkichlar bo‘yicha ideal va muvaqqat me‘yor bilan taqqoslash.

Atrof-muhit ifloslantirilganligi uchun to‘lovlar - korxonalar, tashkilotlar va boshqa xo‘jalik sub‘ektlari tomonidan ularning salbiy oqibatlar va ekotizimlarni tiklash uchun qo‘shimcha xarajatlarga olib keladigan faoliyati natijasida atrof-muhitga etkazilgan zararni qisman qoplash uchun to‘lanadigan pul to‘lovlari.

Atrof-muhitga ko‘rsatilayotgan ta‘sir (atrof-muhitga ko‘rsatilayotgan salbiy antropogen ta‘sir) – *atrof-muhitda* bevosita paydo bo‘ladigan yoki antropogen faoliyatni rejalashtirish natijasida sodir bo‘ladigan va atrof-muhitda salbiy o‘zgarish va oqibatlarga olib keladigan har qanday modda, energiya va ma‘lumotlar oqimlari.

Atrof-muhitga ko‘rsatilayotgan ta‘sir monitoringi - ko‘p maqsadli axborot tizimi bo‘lib, uning vazifasi atrof-muhitga tasir etuvchi manbalar va chiqindilarni kuzatish, baholash va istiqbolini aniqlashdan iboratdir.

Atrof-muhitga ko‘rsatilayotgan ta‘sirni nazorat qilish (ta‘sir manbalari va chiqindilarni) - ekologik nazoratning bir qismi; davlat organlari, korxonalar va fuqarolarning atrof-muhitga ta‘sir etuvchi manbalar va chiqindilar belgilangan me‘yor va tabiatdan foydalanish qoidalariga javob berishini ta‘minlashga qaratilgan faoliyati.

Atrof-muhitga ko‘rsatilayotgan ta‘sirni limitlashtirish (chegaralash) - *atrof-muhitga ta‘sir ko‘rsatayotgan manbalar va chiqindilarning* ma‘lum tavsiflarini ularga rioya qilish

va nazoratini amalga oshirish imkoniyatlari mavjud bo'lgan hollarda vaqtinchalik belgilash.

Atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sirning tavsifi – ta'sirning ma'lum turlari va omillari hamda ular uchun o'rnatilgan limit va me'yorlar qiymatlarini o'z ichiga olgan sifat va miqdor ko'rsatkichlari.

Atrof-muhitga keltirilgan iqtisodiy zarar (talofat) – tabiatdan foydalanuvchining (*tabiiy manbalar* mulkdori, egasi, foydalanuvchisi, ijarachisi) mulkiy manfaatlariga uning moddiy boyliklari nobud bo'lishi, ko'zda tutilgan foydani qo'lga kiritma olmasligi, mulkiy talofatlarni qayta tiklash uchun majburiy chiqim qilishi tarzida shikast etishiga olib keluvchi atrof-muhitga etkazilgan zarar.

Atrof-muhitga keltirilgan zarar yoki ekologik zarar – atrof-muhitdagi antropogen faoliyat, atrof-muhitga ko'rsatilayotgan ta'sir, atrof-muhitning ifloslanishi, tabiiy resurslarning kamayib ketishi, ekotizimlarning buzilishi natijasida yuzaga kelgan va inson salomatligiga, moddiy boyliklarga aniq tahdid soluvchi salbiy o'zgarishlar. Yana qar. *Ekologik huquqbuzarlik*.

Atrof-muhitga ta'sir qiluvchi omil – atrof-muhitning salbiy o'zgarishi va shunga o'xshash oqibatlarga olib keluvchi har bir ta'sir yoki uning tarkibiy qismi (elementi).

MASALALAR VA MASHQLAR.

1. «Qonun bilan man' etilmagan hamma narsani qilish mumkin», degan prinsipga tabiatdan foydalanishda to'liq ravishda amal qilish mumkinmi?
2. «Tabiat boyliklariga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, tabiat va atrof muhitni saqlab qolish» normalari qanday hujjatlarda mustahkamlangan?
3. Fuqarolar davlat ishlarini boshqarishda bevosita va o'z vakillari orqali ishtirok etadilar» degan hamda «inson va fuqaroning huquqlarini va erkinliklarini tan olish, rioya qilish va ularni muhofaza qilish davlatning majburiyatidir» degan iboralar qanday normada belgilangan?
4. 1972 yilda qabul qilingan «Insonni o'rab turgan atrof muhit to'g'risidagi Stokgolm deklaratsiyasi» qanday mezonlarni mustahkamlaydi?

5. . 1991 yilda Quvaytga nisbatan qilingan agressiya paytida Iroq tomonidan neft konlariga o't qo'yilishi «ekotsid» ga misol bo'la oladimi?
  6. Atrof muhitdagi zararli moddalarning ruxsat etilgan miqdorini, atrof muhitga akustik (shovqin), elektromagnit, radiatsiya va boshqa zararli ta'sirlarning yo'l qo'ysa bo'ladigan darajasini, oziq-ovqat mahsulotlaridagi zararli moddalarining yo'l qo'ysa bo'ladigan miqdorini u ekologik xavfsizlikning yuridik mezonlari deb atasa bo'ladimi?
  7. Umumiy ekologik xavfsizlik tizimini tegishli milliy konsepsiyalarni taraqqiy ettirish bilan mutanosib ravishda barpo etish lozim. O'zbekiston Respublikasida ekologik xavfsizlik mexanizmi quyidagilarni o'zida ifoda etishi lozim:
    - A)ekologik xavfsizlik sohasidagi faoliyatning qonuniy va normativ-huquqiy asosini;
    - B)ekologik xavfsizlikni ta'minlash sohasidagi faoliyatni boshqarishning tashkiliy asoslarini;
    - V)iqtisodiy mexanizmlarni;
    - G)sanoat, energetika va transportni ekologik xavfsiz taraqqiy ettirishining texnologik asoslarini;
    - D)ekologik xavfsizlik talablariga rioya qilish sohasida vazirliklar va idoralar faoliyati ustidan davlat nazorati;
    - E) davlatning ekologik siyosatining amalga oshirilishi
- Savol: atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish uchun shu o'zi etarli?

T E S T L A R.

1. "Insonlar tabiat kuchlaridan foydalana olmasliklari va moddiy dunyoning asl mohiyatini tushunmasdan xalok buladilar" - deb kaerga bitilganq
  - A)Teshiktosh darasida
  - B)Gretsiya Olimp tog'larida
  - V)* Misrdagi Xeopsa piramidalaridagi toshlardan biriga
  - G)Vavilondagi ulkan xarsang toshga
2. Birinchi bor "ekologiya" suzini fanga olib kirgan nemis biologik olimini aniklang.
  - A)CH.Darvin
  - B)* E.Gekkel
  - V)D.Dominik
  - G)J.Meller

3. Ernest Gekkelning 1866 yil 14 sentyabr kuni chop ettirilgan kaysi kitobida ekologiya xakida fikr bayon etilganq

- A)"Ekologiya - xayot"
- B)"Buyuk eko kelajak"
- V)*"Umumiy morfologiya"
- G)"Yangi dunyo"

4. Mustakil O`zbekiston Respublikasi va Markaziy Osiyo davlatlarining birgalikdagi sa`y-xarakatlari tufayli Orol dengiziga suv kuyilish kupaytirilgan yilni aniklang.

- A)* 1995-1997
- B)1993-1995
- V)1994-1996
- G)1999 yil kuzda

5. Er kurrasida ekologik inkirozli o`ekt va xududlarning kengayishi, ommaviy kasalliklarni kupayishi kaysi davrga kelib kishilar e`tiborini tabiatga karatishga majbur etdiq

- A)XX asrning oxirlarida
- B)* XX asrning 2-yarmida
- V)I jaxon urushidan sung
- G)II jaxon urushidan sung

2-mavzu; Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi.

Reja;

1.Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi tushunchasi va o`ziga xos xususiyatlari.

2.Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining mazmuni.

3.Tabiiy resurslarga nisbatan davlat mulk huquqi.

O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir deb qayd etilgan. O`zbekistonning Asosiy qonuni tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi masalasini ularni umummilliy boylik deb tan olish yo`li bilan hal etgan. Tabiiy resurslar boshqa mol-mulk kabi O`zbekiston Respublikasining iqtisodiyotini rivojlantirishning moddiy asosidir. O`zbekiston Respublikasi xududidagi yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik va hayvonot dunyosi, havo xavzasiga nisbatan mulk huquqi O`zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksida, "O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida" gi, Yer kodeksida va tabiiy resurslar to`g`risidagi boshqa qonunlarda belgilangan.

Mulk huquqi tabiiy resurslarni kimga tegishliligini va mulkdorlarning tabiiy resurslarga nisbatan vakolatlarini anglatadi. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi mulkiy huquq obyektlarini egalik qilish, foydalanish hamda tasarruf etish jarayonlarida namoyon bo`ladi. Tabiiy resurslarga yer, suv, yer osti boyliklar, o`simlik va hayvonot dunyosi kiradi. Ekologiya huquqi obyekti bo`lib, faqat tabiiy obyektlar hisoblanganligi sababli ekologik qonun hujjatlari bilan faqat tabiiy holatdagi obyektlarga mulkchilik munosabatlari tartibga solinadi. Masalan, "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida" gi qonunning 1-moddasiga va "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida" gi qonunning 1-moddasiga muvofiq tabiiy sharoitda o`sadigan o`simlik va tabiiy erkinlik holatida yashaydigan yovvoyi hayvonlar yuzasidan vujudga kelgan munosabatlar mazkur qonunlar bilan tartibga solinadi. O`zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq tabiiy resurslar asosan davlat mulki

hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 214-moddasiga muvofiq yer, yer osti boyliklar, suv, havo xavzasi bo`shlig`i, o`simlik va hayvonot dunyosi respublika mulki hisoblanadi. Ushbu kodeksning 170- moddasi yerga va boshqa tabiiy resurslarga bo`lgan mulk huquqi Fuqarolik kodeksi bilan birgalikda boshqa qonunlarda ham belgilanishini ko`zda tutadi. Bundan tashqari, tabiiy resurslarga nisbatan mulkchilik masalasi Yer kodeksining 16 va 18-moddalarida, Yer osti boyliklar to`g`risidagi, Suv va suvdan foydalanish to`g`risidagi, "O`simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi, "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunlarning 3-moddasida, "O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida"gi qonunning 19-moddasida mustahkamlangan.

O`zbekistonda faqat ayrim hollarda, ya'ni Yer kodeksining 18-moddasida ko`zda tutilgan yer uchastkalari jismoniy va yuridik shaxslarning mulki bo`lishi mumkin.

Mulkchilik huquqi institutidagi ekologik va iqtisodiy belgilar o`zaro bog`liqdir. Yerni bir joyda ko`chmas mulk, boshqa joyda esa bizni o`rab turgan tabiiy muhitning tarkibiy qismi deb atash mumkin. Bir obyektida ham ekologik, ham iqtisodiy belgilarning omuxta bo`lib kelishi bu institutni xarakterlaydigan bir qator yangi, qo`shimcha belgilarni, ya'ni "moddiylashtirilganlik", "bebaho" kabi belgilarni paydo qiladi.

Atrof muhitning tarkibiy qismi bo`lsalarda, o`zlarining obyektiv sifatlariga ko`ra o`zlashtirish yoki mulkka aylantirish ashyosi bo`la olmaydigan tabiiy zahiralari "moddiylashtirilmasdan" qoldiriladilar. Masalan, atmosfera havosi, iqlimiy zahiralari va shunga o`xshagan tabiat ko`rinishlarini mulkka aylantirib bo`lmaydi. Ularning ba'zilaridan, masalan atmosfera havosidan davlatning tashqi chegaralarini, uning yurisdiksiya (sud qilish huquqi)si amalga oshiriladigan hududni belgilash maqsadida foydalanish mumkin. Bu holat endi mulkka emas, balki mustaqillikka, ya'ni iqtisodiy emas, siyosiy toifaga taalluqlidir. Shuning uchun ham "O`zbekiston Respublikasida mulkchilik to`g`risida"gi qonunning 19-moddasida mulk huquqining obyekt sifatida bevosita atmosfera havosi emas, balki havo havzasi belgilangan.

Tabiiy obyektlar bilan mulkning bizni o`rab turgan tabiiy muhitdan ajralmaslik xususiyatiga mos ravishda tabiiy va ijtimoiy obyektlar o`rtasidagi farq belgilanadi. Tabiiy obyekt bir vaqtning o`zida ham tabiiy obyekt, ham mulk bo`lib qolaveradi va uni atrof muhitdan ajratib bo`lmaydi. Ekologik bog`liqlikning bunday yo`qotilishi tabiiy zahiralarga nisbatan mulkchilikning to`xtatilishiga va qonuniy asoslar bo`lganda moddiy va ashyoviy boyliklarga nisbatan mulkchilik huquqini vujudga kelishiga sabab bo`ladi. Ammo bunda faqat qonuniy ravishda foydalanish jarayonida tabiiy resurs atrof tabiiy muhitdan chiqarilib olinsa, u foydalanuvchining mulki hisoblanadi. Masalan, "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to`g`risida"gi qonunning 16-moddasida foydalanuvchilar tutib olingan hayvonot dunyosi obyektlariga nisbatan mulk huquqiga egadirlar. Bunda, ushbu qonunning 3-moddasiga asosan davlat mulki bo`lgan obyekt

foydalanish jarayonida xususiy mulkka aylanadi.

Tabiiy resurslar inson tomonidan yaratilmasligi, ularning cheklangan miqdorda mavjudligini va eng asosiysi insonning xo`jalik va o`zga faoliyati natijasida ularning kamayib ketishi, nobud bo`lishi tabiiy obyektlarning bebaholigi yoki bahosini mavjud emasligini anglatadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tabiiy resurslardan foydalanishning iqtisodiy asoslariga e'tibor kuchayadi. Tabiiy obyektlarning haqiqiy bahosini aniqlash murakkab, ammo bu yerlar va boshqa tabiiy obyektlarning pulga chaqilgan bahosi bo`lishini ham tabiatdan foydalanganlik uchun pul to`lash lozimligini inkor etmaydi. Amaldagi qonunlarda ham bu holat ko`rsatib o`tilgan. O`zbekiston Respublikasining Yer kodeksida muvofiq yerning normativ bahosi ma'lum sifatli yer uchastkasining joylashishi va sifatini ko`rsatadigan ko`rsatkich sifatida aniqlanadi. Bunda belgilangan davrda olinishi mumkin bo`lgan eng katta foyda ham nazarda tutilishi shart.

O`zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 28-moddasida shunday deyiladi:

"O`zbekiston Respublikasida yerdan foydalanganlik uchun haq to`lanadi. O`z egaligida va foydalanishida hamda mulkida yer uchastkalari bo`lgan yuridik va jismoniy shaxslar yer uchun haq to`laydilar. Yer uchun haq har yili to`lanadigan yer solig`i shaklida olinadi, uning miqdori yer uchastkasining sifatiga, joylashishiga va suv bilan ta'minlanish darajasiga qarab belgilanadi."

Yer, yer osti boyliklari, suv, o`simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar - tabiatning asosiy obyektlari - asosan davlat mulkini tashkil etadi. Bu esa tabiiy zahiralarning o`ziga xos alohida mohiyati bilan, shuningdek tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish va ularning muhofazasini ta'minlash singari zamonaviy jamiyat oldida turgan vazifalarning murakkabligi bilan aniqlanadi.

Jamiyat ixtiyorida bo`lgan tabiiy boyliklardan olinadigan eng katta foyda tabiiy shart-sharoitlarni dunyo miqyosida saqlab qolish, qayta tiklash va yaxshilash ishlariga uyg`un bo`lishi lozim, zero bu shart-sharoitlar odamlarning hozirgi va kelgusi avlodlari hayoti uchun maqbul bo`lmog`i shart. Bu masalalarni hal etish har kimning ham qo`lidan kelavermaydi, bundan tashqari ular alohida mulkdorlarning manfaatlariga ham mos emas.

Yer, yer osti boyliklari, suv va havo kengliklariga, naboat va hayvonot dunyosiga nisbatan yagona mulkchilik huquqi tabiiy obyektlarni davlatdan ajratib bo`lmasligi shart qilib qo`yiladi. Bu obyektlarning belgilangan narxi, bahosi yo`q, shu sababdan ularning mahsulot yoki pul shaklidagi ekvivalenti mavjud emas. Qonunlarda ularni sotib olish yoki sotib yuborish mumkin emas deyilgan. Bu holat ularning yuqorida tilga olingan pul shaklidagi ekvivalenti yo`qligidan kelib chiqadi.

Yerga nisbatan mulk huquqi masalasiga alohida e'tibor berish kerak, chunki u agrar iqtisodiyotning o`q ildizidir. O`zbekiston aholisining 60 foizi qishloqlarda yashashini hisobga oladigan bo`lsak, yerga nisbatan mulk huquqi butun O`zbekiston iqtisodiyotini belgilovchi mezondir. Tarixiy, yuridik va iqtisodiy manbaalardan ko`rish mumkin-ki, Markaziy Osiyoda yerga nisbatan mulkchilik huquqi klassik suratda mavjud bo`lmagan, ya'ni ekin ekiladigan yerlarning asosiy qismi (sug`oriladigan yerlar) asrlar davomida davlatning irrigatsiya tizimi qaroviga muhtoj bo`lgan. L.S. Sobolev o`zining 1874 yilda chop etilgan maqolasida shunday yozgan: "Umuman olganda to`liq, mulk huquqi mavjud emas. Davlat ham, xususiy shaxslar ham yerga nisbatan mulk huquqiga ega emas, ammo ular uni cheksiz darajada idora etadilar. Musulmonlarning qonunlarida zarurligi hududning tabiiy o`ziga xosligi bilan izohlanadigan ma'lum shartlar bilan chegaralangan yerni tasarruf etish va undan foydalanish huquqi mavjud. Yerni tasarruf etish va undan foydalanishda shaxslar undan foyda ko`rishi zarurligi qonun bilan shart qilib qo`yilgan". Shu sababdan, hozirgi davrda yerni davlat mulki shaklida qoldirish maqsadga muvofiqdir. Qishloqdagi yangi bozor munosabatlari esa "Mulkdor bo`lmagan shaxslarning ularga meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi va yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi"ga asoslanadi (Fuqarolik Kodeksining 165-moddasi, "Dehqon xo`jaligi to`g`risida"gi Qonunning 5-moddasi, Yer Kodeksining 17, 55-moddalari). Ammo O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 24 noyabrdagi "Yerlardan foydalanish samarasini oshirish to`g`risida"gi Farmoni va Yer kodeksining 23, 27 va 55-moddalari bilan yer uchastkalariga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini auksion asosida sotishga ruxsat berildi va shu qoida Yer kodeksida ham o`z aksini topgan.

O`zbekiston Respublikasi alohida agroiklim sharoitida joylashgan. Yomg`ir yog`ishining nomuntazamligi, yerning xarakteri, shuningdek suv zaxiralarining bir maromda joylashmaganligi sababli alohida va shaxsiy xo`jaliklar qishloq xo`jalik ishlarini amalga oshirolmaydilar. Faqat katta jamoalarning yaxshi tashkillashtirilgan va maqsadga yo`naltirilgan xatti-haraktlari natijasidagina talabga mos darajada faoliyat ko`rsatadigan xo`jalik bunyod etishi mumkin. Yerni sotish va sotib olish esa bir maromda ishlab turgan irrigatsiya tizimining buzilishiga olib keladi.

Bundan tashqari, yer uchastkalari ulardan belgilangan maqsadda foydalanmaydigan va ularga ishlov bermaydigan shaxslar qo`liga o`tib qolishi mumkin.

Professor I.D. Jalilov shunday yozadi: "Davlat yerlari, qoida bo`yicha, dehqonlarga muddatsiz merosiy foydalanishga berib qo`yilgan edi. Ular yetishtirgan hosildan "xiroj" olinar, qishloq xo`jalik ekinlari ekilgan yerlarning hajmiga qarab esa "tanob" olinardi. Mamlakat "o`lpon" hukmdoridan boshqa bironta xususiy shaxs davlat yerlari (amloq)ga nisbatan mulk huquqini to`liq yoki vaqtinchalik boshqaga berish bilan bog`liq bo`lgan fuqarolik huquqiy bitim va shartnomalar tuzishga haqli emasdi.

Bu yerlarni olib ishlab, ekin-tekin qiluvchilar amalda ijarachilardan bo`lak kishi emasdilar,

yagona farq shunda ediki, bu ijara muddatsiz savdo-sotik bo`lib, u belgilangan tartibda olib qo`yilishi mumkin

edi".¹ mulki obyektlari sifatida ko`zda tutilgan. Yuqorida qayd etilganidek tabiiy resurslar asosan davlat mulki hisoblanadi. Shuning uchun tabiiy resurslarga mulk huquqining subyekti davlatdir. Fuqarolik kodeksining 214-moddasi ikkinchi qismiga asosan respublika mulki bo`lgan mol-mulkni O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti, O`zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, gar qo`nunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo`lsa, tasarruf qiladilar.

Tabiiy resurslarni davlat nomidan tasarruf etishni O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyati organlari, hamda maxsus vakolatli davlat organlari amalga oshiradilar. Mazkur organlarning tabiiy resurslarni tasarruf etish bo`yicha vakolatlari Yer kodeksi va boshqa tabiiy resurslar to`g`risidagi qonunlarda va ular to`g`risidagi qonun hujjatlarida, masalan, mahalliy davlat hokimiyati organlarining yer munosabatlarini tartibga solish bo`yicha vakolatlari "Mahalliy davlat hokimiyati organlari to`g`risida"gi qonunda, O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasini o`simlik tasarruf etish yuzasidan vakolatlari O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995 yil 26 aprelda tasdiqlangan ushbu qo`mita to`g`risidagi Nizomda belgilangan.

O`zbekiston Respublikasi Yer kodeksining 18-moddasida yer uchastkasiga nisbatan xususiy mulk huquqi asosida berish hollari belgilangan. Shuni aytib o`tish lozimki, amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq faqat mazkur normada qayd etilgan hollardagina tabiiy resursga, aynan yer uchastkasiga nisbatan yuridik va [jismoniy](#) shaxslarning mulk huquqi vujudga kelishi mumkin. Boshqa tabiiy resurslar faqat davlatning mulkidir.

O`zbekistonda Yer uchastkasiga nisbatan xususiy mulk huquqi quyidagi xususiyatlarga ega: birinchiyadan, "sof ko`rinishdagi" yer uchastkasiga mulk huquqi tan olinmagan. Yer uchastkasiga bo`lgan mulk huquqi shu yerda joylashgan bino va inshootlar bilan bog`liq, masalan, savdo va xizmat ko`rsatish obyektlari bilan. Ikkinchidan, mulk egasi yer uchastkasiga nisbatan cheklanmagan huquqlarga ega emas, mulkdorning huquq doirasi yerda joylashgan obyektning maxsus yo`nalishda foydalanish bilan belgilanadi. Uchinchidan, ushbu mulk boshqa shaxsga o`tganda ham uning yangi egasi yerni va shu joyda joylashgan obyektning maxsus yo`nalishda foydalanishini ta'minlashi shart.

---

1 I.D. Jalilov "Uzbekistonda sovet yer xukukining paydo bulish va tarrakiyoti." -T.: "Fan", 1970. 33-34 betlar

Shundan kelib chiqqan holda, yer uchastkalariga boʻlgan mulk huquqining subyektlari boʻlib, yer va boshqa koʻchmas mulkdan maxsus yoʻnalishda foydalanadigan yuridik va jismoniy shaxslar boʻlishi mumkin. Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining obyektlari tabiiy resurslar hisoblanadi.

Oʻzbekistondagi yerlar yer fondini tashkil etadi. Yer kodeksining 8-moddasiga muvofiq barcha yerlar foydalanish maqsadlariga qarab sakkizta toifaga boʻlinadi.

Xususiy mulk huquqining obyekti boʻlib yer uchastkasi hisoblanadi. Yer kodeksining 10-moddasiga binoan yer uchastkasi qayd etilgan chegaraga, maydonga, joylashgan manziliga, huquqiy rejimiga hamda yer uchastkasiga boʻlgan huquqlarning davlat yer kadastr hujjatlarida aks ettirilgan boshqa xususiyatlarga ega boʻlgan yer fondining qismidir.

"Suv va suvdan foydalanish toʻgʻrisida"gi Oʻzbekiston Respublikasining Qonunini 3 va 4-moddalariga muvofiq suvga nisbatan mulk huquqning obyekti boʻlib daryolar, koʻllar, suv omborlari, kanallar va boshqa suv obyektlaridagi suvlar hamda yer osti suvlari va muzliklar hisoblanadi.

Yer osti boyliklariga nisbatan mulk huquqining obyekti boʻlib "Yer osti boyliklar toʻgʻrisida"gi Oʻzbekiston Respublikasining Qonunini 3-moddasiga asosan yer osti va yerning yuzasida joylashgan minerallar, rudalar, suyuqlik va gaz simon foydali moddalar hisoblanadi.

Oʻrmonga nisbatan mulk huquqining obyekti boʻlib, "Oʻrmon toʻgʻrisida"gi Oʻzbekiston Respublikasining 4-6-moddalariga muvofiq oʻrmonlar, ya'ni ma'lum bir hududdagi oʻsimlik dunyosi obyektlarining yigʻindisi hisoblanadi.

Oʻsimlik dunyosiga nisbatan mulk huquqning obyekti boʻlib, "Oʻsimlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish toʻgʻrisida"gi Qonunning 1,3 moddalariga muvofiq tabiiy sharoitda oʻsadigan oʻsimliklar hisoblanadi.

Hayvonot dunyosiga nisbatan mulk huquqining obyekti boʻlib "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish toʻgʻrisida"gi Qonunning 1,3 va 4-moddalariga muvofiq tabiiy erkinlik holatida yashaydigan yovvoyi hayvonlar hisoblanadi.

Tabiiy resurslarni tugaydigan va tugamaydigan, qayta tiklanmaydigan va qayta tiklanadigan turlarga boʻlish mumkin. Birinchisiga neft, ikkinchisiga tor qatlami va boshqa choʻkindilar kiradi. Qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslarni muhofaza qilish uchun ulardan oqilona foydalanish, qazib olishda, ta'minlashda, qayta ishlashda va ishlatishda nobudgarchilikka qarshi kurashish lozim.

Qayta tiklanish jarayonida turli resurslar uchun har xil muddat kerak. Masalan: kesilgan oʻrmonlarni tiklash uchun 60-70 yil zarur. Shuning uchun tabiiy resurslarni sarf qilish surati ularni qayta tiklash suratiga muvofiq kelishi kerak. Qayta tiklanadigan tabiiy resurslarning insonni noma'qul xatti-harakati tufayli qayta tiklanmaydigan boʻlib qolishi mumkin. Masalan, oʻsimlik va hayvonlarning bir qancha turlarini yoʻq boʻlib ketishi.

Tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining mazmuni.

Mulk huquqi keng ma'nodagi ashyoviy huquq boʻlib, huquq egasi, ya'ni mulkdorlarga "oʻziga tegishli mulklardan foydalanish mazmuni va yoʻnalishini faqat oʻzi belgilash hamda ular ustidan toʻliq "xoʻjalik hokimiyatini" amalga oshirish" huquqini beradi. Ingliz huquqshunosi A.M. Onore mulk huquqining eng toʻliq tasnifini berib, quyidagilarni ajratib koʻrsatgan: tasarruf etish (ashyolar ustidan toʻliq jismoniy nazorat); foydalanish (narsalarni shaxsan oʻzi ishlatish); foyda undirish (ashyolarni shaxsan oʻzi ishlatib yoki ishlatish uchun boshqa shaxslarga berish orqali); ashyolarni musodara qilib davlat foydasiga oʻtkazish, sovurib yuborish, oʻzgartirish yoki yoʻq qilish ashyolarni ekspropiatsiyadan (majburiy tortib olishdan) himoyalanih; ashyolarni birovga berib yuborish, ulardan yomon tarzda foydalanishni taqiqlash, javobgarlik (qarz hisobiga ashyoni berish); buzilgan qonuniy huquqni tiklash.

Mulkdorning qonuniy huquqlarini uchlik sifatida, ya'ni egalik qilish, foydalanish hamda idora qilishga ajratish an'anaviy hisoblanadi. Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 164-moddasiga asosan tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqining mazmunini mulkdorlarning egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqlari tashkil etadi.

Mulkdor oʻz mulkini tasarruf qilishga, ya'ni unga egalik qilishga, undan foydalanishga, ya'ni foyda undirishga (umumiy qoidalarga koʻra faqat mulkdorgina oʻzida mavjud boʻlgan mulklardan mevalar, mahsulotlar va foyda oladi), hamda idora qilishga, ya'ni mulkning yuridik taqdirini belgilashga, sotishga, sovgʻa qilishga, ijaraga berishga, garovga qoʻyishga haqlidir. Mulk huquqi tarkibida boshqa qonuniy huquqlar, jumladan mulkni boshqarish ham ajratib koʻrsatilishi mumkin.

Shu bilan birga, tabiiy resurslar davlat mulki boʻlganligi uchun mulkdorning huquqlarini amalga oshirish ma'lum bir xususiyatlarga ega.

Birinchidan, tabiiy resurslarga mulk huquqini mazmuni ham fuqarolik huquqiy normalar ham ekologiya huquqiy normalar bilan belgilanadi.

Ikkinchidan, barcha tabiiy resurslar, xususiy mulk qilib ajratilgan yer

uchastkalarini istisno qilgan holda, yuridik va jismoniy shaxslar foydalanishida bo`lishidan qat'iy nazar davlat mulki hisobladi, ya'ni davlatni egaligi saqlanib qolinadi.

Uchinchidan, davlat tabiiy resurslardan bevosita foydalanishni amalga oshirmaydi, ulardan foydalanish huquqini tartibi va shartlarini belgilaydi. Tabiiy resurslardan foydalanish huquqi har xil shaklda (egalik, foydalanish, ijara) yuridik va jismoniy shaxslarga beriladi. Shunday foydalanish uchun davlat o`rnatilgan soliqlar va to`lovlarning davlat foydasiga undiradi.

To`rtinchidan, aksariyat hollarda tabiiy resurslarni tasarruf etish natijasida davlat egalik huquqini yo`qotmaydi va tasarruf etish tabiiy resurslardan foydalanish va muhofaza etishni tashkil qilishga qaratilgan.

Beshinchidan, davlat tasarruf etish huquqini davlat organlari faoliyati orqali amalga oshiradi. Tabiiy resurslarni muhofaza etish va foydalanishning davlat boshqaruvi avvalam bor tabiiy resurslarning davlat tomonidan tasarruf etishga yo`naltirilgan. Shu jumladan, vakolatli davlat organlari tabiiy resurslarni foydalanishga ajratadilar va foydalanuvchilardan qaytarib oladilar, foydalanish maqsadlarini belgilaydilar. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyat organlari Yer kodeksining 4-7-moddalariga muvofiq yerlarni yuridik va jismoniy shaxslarga ajratib berish va qaytarib olish vakolatiga egalar.

Yer uchastkalariga xususiy mulk huquqining mazmuni boshqa mulk obyektlariga nisbatan ham o`ziga xos xususiyatlarga ega. Yuqorida qayd etilganidek, yuridik va jismoniy shaxslar yer uchastkasiyadan faqat maqsadli foydalanishlari shart, ya'ni shu yer uchastkasida joylashgan bino va inshootdan foydalanish maqsadi bilan bog`liqdir. Masalan, savdo va xizmat ko`rsatish obyektlari joylashgan yer uchastkalaridan foydalanish faqat yuridik va jismoniy shaxsning mazkur faoliyat turi bilan bog`liqdir. Shuning uchun ham yerga bo`lgan xususiy mulk cheklangan hisoblanadi. Bunday qoidalar boshqa davlatlar qonun hujjatlarida ham mavjud.

3-mavzu: Ekologiya sohasida boshqaruvning huquqiy asoslari..

Reja:

1.Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi tushunchasi, xususiyatlari.

2.Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlari tizimi.

3.Ekologiya nazoratining tushunchasi va maqsadi.

4. Ekologiya nazoratining tizimi.

5. Ekologik ekspertiza tushunchasi va tizimi.

1.Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi tushunchasi, xususiyatlari.

Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi deb- vakolatli davlat organlarining tabiiy resurslardan foydalanish va atrof tabiiy mug'itni muhofaza etish bo'yicha ijro etish va farmoish berish faoliyati tushuniladi. Ekologiya sohasida davlat boshqaruvi quyidagi tamoillarga asoslanadi:

1. Boshqaruvning qonuniyligi.
2. Tarmoq va xududiy boshqarishni muvofiqlashtirish.
3. Ekologiya masalalarini hal qilishda har tomonlama yondashish.
4. Ekologiya sohasida davlat boshqaruvini tashkil etishda tabiiy resurslardan foydalanish va nazorat qilishni ajratish.Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlari qonun xujjatlariga muvofiq quyidagi vakolatlarni amalga oshiradilar:
  - 1.Tabiiy resurlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish.
  - 2.atrof tabiiy muhitni muxofazasini ta'minlovchi me'yorlarni belgilash.
  - 3.ekologik standartlash.
  - 4.Ekologik sertifikatlash.
  - 5.tabiiy resurlarning davlat xisobini va davlat kadastrini yuritish.
  - 6.tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va va ularni muhofaza qilishni rejalashtirish.
  - 7.tabiiy resurlarni taqsimlash va qayta taqsimlash.
  - 8.tabiiy resurlarni xududiy joylashtirish.

9.ekologik nazoratni amalga oshirish. 10.nizolarni xal qilish.

2.Ekologiya sohasida davlat boshqaruv organlari tizimi.

Umumiy vakolatga ega davlat organlari: 1.O‘z.Res. VM.2. QResp. Vazirlar kengashi.
3.Maxalliy davlat xokimiyati.

Maxsus vakolatga ega dav.or.: 1.Vazirliklar.2.davlat qo‘mitalari va idoralari.

1.O‘z.Res. tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi.(1996.26 aprel.)

2.O‘R.Er resurslari davlat qo‘mitasi(1998.24 iyul.)

3.O‘R.VM.xuzuridagi Geodeziya, kartografiya va davlat kadastri Bosh boshqarmasi.(1996 31 yanvar)

4.O‘R.Geologiya va mineral resurslar davlat qo‘mitasi.(1996 9 dekabr)

5.O‘R. Sanoatda va konchilikda ishlarni bexatar olib borilishini nazorat qilish agentligi.(2000 7 fevral)PF.

6. O‘R.IIV. 7. Sog‘liqni saqlash vazirdligi.8.Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi . 9.VM xuzuridagi Hidrometeorologiya bolsh boshqarmasi.

10.O‘rmon xo‘jaligi bosh boshqarmasi.

3.Ekologiya nazoratining tushunchasi, maqsadi, vazifasi va usullari.

Ekologiya nazorati - davlat ekologik siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida tabiat-jamiyat tizimidagi ekologik munosabatlarning barqarorligini ta‘minlashda muhim ahamiyatga egadir.

Hammamizga ma‘lumki, ekologik huquqiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida ekologiya nazorati muhim vazifalarni amalga oshiradi.

Ekologiya nazorati - atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta‘minlashqoida-talablarini barcha vazirlik, davlat qo‘mitalari va idoralari, korxonalar, tashkilotlar, muassasa, mansabdor va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini tekshirish, tabiiy muhit holatini o‘rganish va kuzatish, chora-tadbirlarni qo‘llash bilan bog‘lik siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma‘naviy-ma‘rifiy chora-tadbirlar iyg‘indisini o‘z ichiga oladi.

Ekologiya nazoratining asosiy maqsadi atrof tabiiy muhit barqog‘arorligini saqlashdan iborat bo‘lib, davlat organlari va jamoat tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirgan holda olib borilishini taqozo etadi.

Hozirgi va kelajak avlodga barqaror atrof tabiiy muhitni ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi qonunining 29-moddasiga asosan, ekologiya nazoratining asosiy vazifalari sifatida qo‘yidagilar belgilangan:

-atrof tabiiy muhit holatini hamda xo‘jalik yuritish va boshqa faoliyat ta‘siri ostida unda bo‘ladigan o‘zgarishlarni kuzatib borish;

-atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni sog‘lomshtirish, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlar

talablari va atrof tabiiy muhit sifatining normativlariga rioya etish borasidagi dasturlar hamda ayrim tadbirlar bajaralishini tekshirish1.

Ekologiya nazorati murokkab jarayonni o'z ichiga oladi va turli xil chora-tadbirlar tizimini amalga oshirishni taqazo etadi.

Ekologiya nazorati jarayonida qo'yidagi chora-tadbirlar amalga oshiriladi:

-atrof tabiiy muhitda bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatish, axborot jamlanmasini shakllantirish;

-atrof tabiiy muhit holatiga antropogen ta'sirlarni o'rganish;

-ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish jarayonining barcha jabhalarida ekologik qonunchilik qoida-talablariga rioya etilishini tekshirish;

-ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlarning belgilangan amalga oshirilishini tekshirish;

-tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha ruxsatnomalar berish;

-ekologik qoida-talablarni buzgan yuridik va jismoniy shaxslarni aniqlash, ogohlantirish, javobgarlikka tortish;

-aholi orasida ekologik qonunchilik qoida-talablarni targ'ib va tashviqot qilish va boshqalar.

Demak, ekologiya nazorati bilan bog'lik murakkab faoliyatini olib borishda ekologiya nazorati sub'ektlari tomonidan qo'yidagi asosiy tashkiliy-huquqiy usullar qo'llaniladi:

1. **Kuzatish** - atrof tabiiy muhitda bo'ladigan o'zgarishlarni o'rganish va ma'lumotlarni to'plash;

2. **Umumlashtirish** - atrof tabiiy muhit holatiga zararli va xavfli ta'sirlarni aniqlash, tahlil qilish asosida ma'lumotlarni tasniflash.

3. **Baholash** - antropogen faoliyat ishlarining zararli, xavfli va noqonuniyligini aniqlash.

4. **Ruxsatnoma berish** - yuridik va jismoniy shaxslarga er, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, er osti boyliklari va atmosfera havosidan foydalanish uchun litsenziya berish;

5. **Ogohlantirish, cheklash va to'xtatish** - ekologik xavfli va zararli xo'jalik va boshqa faoliyatni cheklash, vaqtincha to'xtatib qo'yish va bekor qilish;

6. **Javobgarlikka tortish** - ekologik qoida-talablarni buzgan, yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan ma'muriy-huquqiy javobgarlik choralari qo'llash.

4. **Ekologiya nazoratining tizimi.**

Ekologiya nazorati murakkab jarayonlardan iborat bo'lib, ta'sirlarning holatini kuzatish, tabiiy resurslarning holatiga baho berish va ularning istiqbolini belgilash, ekologik qoida-talablarning barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini tekshirish, salbiy ekologik oqibat va zararli ta'sirlarni oldini olish va cheklash tabiatni muhofaza qilishning keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy chora-tadbirlarini amalga oshirish, ekologik bilimlarni targ'ibot qilish va aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirilishini muvofiqlashtirishga qaratilgan davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va jamoat tashkilotlarining faoliyatlarini qamrab oladi.

Ekologiya nazoratini amalga oshirishda nafaqat davlat hokimiyati va boshqaruv organlari balki, xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalar, tashkilot va muassasa hamda jamoat tashkilotlarining faoliyati alohida o'rinni egallaydi.

O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida" gi qonunng 29-moddasiga asosan ekologiya nazorati tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- 1) Atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish davlat xizmati;
- 2) Davlat ekologiya nazorati;
- 3) Idoraviy ekologiya nazorati;
- 4) Ishlab chiqarish ekologiya nazorati;
- 5) Jamoatchilik ekologiya nazorati.²[4]

Ekologiya nazorati tizimida Atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish davlat xizmati muhim ahamiyatga ega bo'lib, tabiatda bo'ladigan fizikaviy, kimyoviy biologik, gidrologik, seysmologik va boshqa o'zgarishlarni kuzatish, ma'lumot to'plash, er, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, er osti boyliklari va atmosfera havosi hamda aholi hayoti va sog'lig'iga xavfli va zararli ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, atrof tabiiy muhitda bo'ladigan o'zgarishlarni davlat organlari va keng aholi qamtlamlariga etkazish kabi faoliyatini o'z ichiga oladi.

Atrof tabiiy muhit holatini kuzatib borish davlat xizmatining asosiy yo'nalishlarini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Gidrometeorologiya bosh boshqarmasi amalga oshiradi.

Ekologik nazorati tizimida davlat ekologiya nazorati markaziy o'rinni egallaydi.

Davlat ekologiya nazorati – atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash qoida-talablarini

barcha vazirlik, davlat qo‘mitalari, idoralar, yuridik shaxslar, mansabdor shaxslar va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi yuzasidan maxsus vakolatli organlarning tekshirish va choralarni ko‘rish bilan bog‘liq faoliyatini o‘z ichiga oladi.

O‘zbekiston Respublikasi “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida” gi qonunning 31-moddasida:

“Tabiatni muhofaza qilish sohasida” gi davlat nazorati, davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari, maxsus vakolatli davlat tabiatni muhofaza qilish idoralari tomonidan amalga oshiriladi.

Quyidagilar:

- O‘zbekiston Respublikasining tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi;
- O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi;
- O‘zbekiston Respublikasining er resurslari davlat qo‘mitasi;
- O‘zbekiston Respublikasining Ichki ishlar vazirligi;
- O‘zbekiston Respublikasining sanoat va konchilik nazorati agentligi maxsus vakolatli davlat organlari hisoblanadi.^{3[5]}

Ushbu sohada davlat nazoratini amalga oshiruvchi davlat organlari tizimida O‘zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining faoliyati muhim ahamiyatga egadir.

O‘zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat nazoratini hamda tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiruvchi, idoralardan ustun turuvchi va muvofiqlashtiruvchi maxsus vakolatli organ bo‘lib, o‘z faoliyatini amalga oshirish jarayonida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga bo‘ysunadi va hisobot beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi o‘z vakolatlari doirasida qabul qiladigan qarorlari me‘yoriy ahamiyatga ega bo‘lib barcha vazirlik, davlat qo‘mitalari va idoralari, yuridik shaxslar, mansabdor shaxs va fuqarolar ijro etishlari shart.

O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi quyidagilar ustidandavlat nazoratini olib boradi:

- ekologiya tizimlari, tabiiy genofond, biologik muvozanatning, atmosfera havosini, er usti va er osti suvlarini, tuproqni ifloslantiruvchi manbalarning, o‘simlik dunyosi va biologik suv ob’ektlarining, yovvoyi hayvonlar yashash muhitining holati;
- yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan qonun hujjatlarining bajarilishi holati;
- yangi va qayta qurilgan korxonalar hamda boshqa ob’ektlarni joylashtirish, loyihalash, qurishva ishga tushirishda ekologik normativlar, standartlar va talablarga mosligini;
- atrof muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish, ularni saqlash va qayta tiklash dasturlari va topshiriqlarini bajarish va boshqalar.4[6]

Davlat ekologik nazoratini amalga oshirishda O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi ushbu sohadagi boshqa davlat organlari va tashkilotlarining faoliyatini muvofiqlashtiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi ham davlat ekologik nazoratini amalga oshiruvchi muhim davlat organi hisoblanib, aholining ekologik xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi huzuridagi respublika sanitariya-epidemiologiya bosh boshqarmasi mavjud bo‘lib, qonun hujjatlarida belgilangan sanitariya, gigiena va epidemiologik qoida-talablar, normatlar va standartlarning bajarilishi yuzasidan davlat nazoratini olib boradi.

Respublika sanitariya-epidemiologiya bosh boshqarmasi O‘zbekiston Respublikasining “Davlat sanitariya nazorati to‘g‘risida” gi qonuni va boshqa me‘yoriy hujjatlarga asosan sanitariya, gigiena va epidemiologik qoida-talablarning barcha vazirlik, davlat qo‘mitasi, idoralar, korxonalar, tashkilot, muassasa, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan og‘ishmay amal qilinishini nazorat qiladi.

Ushbu sohada davlat nazoratini amalga oshirishda bevosita O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi va boshqa idoralar bilan hamkorlik qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Er resurslari er munosabatlarini tartibga solish, er tuzishni, er monitoringini tashkil etish, davlat er kadastrini yuritish, erdan foydalanish va uni muhofaza qilishni nazorati qilish sohasidagi davlat boshqaruv organi hisoblanadi va o‘z vakolatlari doirasida qabul qilinadigan qarorlari barcha, yuridik va jismoniy shaxslar uchun majburiy ahamiyatga egadir.

O‘zbekiston Respublikasi Er resurslari davlat qo‘mitasi:

- er monitoringi, davlat er kadastrini yuritish, er uchastkalariga huquqlarni, servitutlar to'g'risidagi bitimlarni ro'yxatdan o'tkazish, tuproq unumdorligini saqlab qolish, er resurslarini hisobga olish, erdan foydalanish va uning muhofaza etilishi yuzasidan nazorat qilish;
- davlat boshqaruv organlari, korxonalar, tashkilotlar va muassasalar rahbarlarining erlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish masalalari bo'yicha hisobotlarini eshitadi;
- erlardan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilish masalalari bo'yicha tekshirishlar o'tkazish, er qonunchiligi qoida-talablarining yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan buzilishi sabablarini aniqlash, ularni bartaraf etish yuzasidan yozma ko'rsatmalar berish;
- aybdor mansabdor shaxslarni va fuqarolarni ma'muriy javobgarlikka tortish, er to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish oqibatida etkazilgan zararni qoplash to'g'risida da'vo qilish, tegishli korxonalar va tashkilotlarga hamda huquqni muhofaza qilish organlariga shaxslarni javobgarlikka tortish uchun taqdimnomalar yuborish;
- er to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish hollari aniqlangan taqdirda mashalliy davlat hokimiyat organlariga er uchastkalarini olib qo'yish, erdan foydalanishni cheklash va boshqa yo'nalishlarda faoliyat olib boradi.

Davlat ekologiya nazoratini amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi alohida o'rinni egallaydi.

Ichki ishlar vazirligi tizimida Davlat avtomobil nazorati bosh boshqarmasi mavjud bo'lib, atmosfera havosini avtomobil transportlari tomonidan ifloslanishi oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi IIV davlat avtomobil nazorati bosh boshqarmasi tarkibida "ekologiya xizmati" bo'limi, bo'linma va boshqa tarkibiy qismlar faoliyat ko'rsatadi.

DANB sining davlat ekologiya nazoratini amalga oshirishda quyidagi vakolatlarga ega:

- atmosfera xavosini avtomobil transporti vositalari tomonidan ifloslanishini oldini olishga qaratilgan tushuntirish va ogohlantirish bilan bog'liq choralarni belgilash;
- atmosfera havosiga belgilangan normativ va standart darajasidan yuqori bo'lgan ifloslantiruvchi moddalarni chiqarganligi uchun transport vositasini boshqarishni cheklash, to'xtatib qo'yish, boshqarish huquqidan mahrum etish;
- atmosfera havosini muhofaza qilish qonunchiligi qoidalarini buzganlik uchun ma'muriy javobgarlikka tortish;

- avtomobil transporti tomonidan atmosfera havosiga etkazilayotgan ta'sir va zararni kamaytirish, aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan profilaktik tadbirlar tizimini amalga oshirish va boshqalar.

Er osti boyliklaridan oqilona foydalanish, er osti boyliklarini muhofaza qilish qoida-talablarini barcha yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini nazorati qilish sanoat va konchilik nazorati agentligining asosiy yo'nalishlaridan biridir. Ushbu agentlik er osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq korxonalarda foydalanish va muhofaza qilish qoida-talablarini buzilishini oldini olish, javobgarlikka tortish bilan bog'liq faoliyatini amalga oshiradi.

Demak, yuqorida sanab o'tilgan davlat organlari davlat ekologiya nazoratini amalga oshirishda umumiy mazmun va shakldagi vakolatlarga ega bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- barcha turdagi ishlab chiqarish va xo'jalik korxonalar, tashkilotlari faoliyatining ekologik qoida-talablarga mosligini tekshirish huquqi;

- korxonalar, tashkilot xududida va ishlab chiqarish jarayonida tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishni talab qilish, ko'rsatma berish;

- er, suv, er osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosi, atmosfera havosidan foydalanish uchun ruxsatnoma berish, foydalanish limitlarini belgilash;

- ekologik qonunchilik qoida-talablarni buzgan yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan ma'muriy huquq tartibida jarima jazosini qo'llash, etkazilgan zararni qoplash, undirib olish bo'yicha da'vo qo'zg'atish, jinoiy javobgarlikka tortish yuzasidan prokuratura organiga hujjatlarni taqdim etish;

- ekologik xavfli va zararli ishlab chiqarish, xo'jalik korxonalar, tashkilotlarning faoliyatini cheklash, to'xtatish va bekor etish yuzasidan qarorlar qabul qilish;

- ekologik bilim, qoida-talablarni aholi orasida targ'ibot qilish, aholining ekologik ongini oshirishga qaratilgan tadbirlarni belgilash va boshqalar.

SHuning uchun ham, ekologiya sohasida maxsus vakolatli davlat organlarining ekologiya nazorati tizimida tutgan o'rni beqiyos bo'lib, tabiatni muhofaza qilish, tabiiy boyliklardan foydalanish, aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ekologiya nazoratining navbatdagi turi - ekologiya sohasida idoraviy nazorat hisoblanadi.

Ekologiya sohasida idoraviy nazorat respublikamizdagi faoliyati tabiiy resurslardan foydalanish va tabiatni muhofaza qilish bilan bog'liq barcha vazirlik, davlat qo'mitalari, idoralari tizimi doirasida olib boriladi.

5.

Nazorat savollari.

1. Ekologiya sohasida davlat boshqaruviga tushuncha bering?
2. Ekologiya sohasida umumiy boshqaruvni qaysi organlar olib boradi.?
3. Ekologiya sohasida maxsus boshqaruvchi olib boruvchi organlarga tushuncha bering?.
4. Ekologik ekspertiza nima?

Tayanch soʻz va iboralar.

Tabiiy resurlar, davlat boshqaruvi, ekologik standartlash, ekologik sertifikatsiyalash, davlat kadastri, ekologik nazorat, ekologik ekspertiza, baholash, kuzatish, baho berish, ekologiya tizimlari, tabiiy genofond, biologik muvozanat, biologik suv.

G L O S S A R I Y

Atrof-muhit (yoki uning komponentlari) holatini baholash - real, aniq holatni standartlashtirilgan oʻzgaruvchan koʻrsatkichlar boʻyicha ideal va muvaqqat meʼyor bilan taqqoslash.

Sertifikatlashtirish – monitoring oʻtkazilganda korxonalar tomonidan qoʻllaniladigan uskunalar va choralar muayyan standartga muvofiqligini baholash jarayoni va tadbirlari. Sertifikatlashtirish malakali va rasman vakolatli organ tomonidan oʻtkaziladi, mazkur organ sertifikatlashtirilayotgan korxonalar va nazorat organlari bilan boʻliq boʻlmasligi kerak. Sertifikatlashtirish jarayoni monitoring tizimining turli jihatlari (masalan, asbob-uskunalar, sifatni boshqarish tizimlari, xodimlar malakasi)ni hujjatlarda rasmiylashtirilgan tadbirlar va omillar bilan tizimli taqqoslashni oʻz ichiga oladi. Milliy va xalqaro sertifikatlashtirish tadbirlari mavjud.

Standart – keng maʼnoda – oʻxshash obʼektlarni ular bilan taqqoslash (solishtirish) uchun qabul qilingan andozalar, etalonlar, modellar. Odatda **S.** deganda meʼyoriy-texnik hujjat tushuniladi.

Standartlar – mahsulot va texnologik jarayonlar sifatini belgilovchi yoki ifloslantiruvchi moddalar va tashlanmalarning eng yuqori ko‘rsatkichlarini ko‘rsatuvchi majburiy me‘yorlar.

Standartlashtirish – konkret o‘zgaruvchan ko‘rsatkichlar va etalonlar o‘zgarishining yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan oraliQini asoslash.

Atrof-muhit huquqi - huquqshunoslikning tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi yangi yo‘nalishi; tabiiy resurslarni saqlab qolishning huquqiy asoslarini ishlab chiqish borasida shakllanib kelayotgan soha.

Atrof-muhitni nazorat qilish - inson va biota uchun eng muhim va asosiy bo‘lgan atrof-muhit komponentlarining holati va ularning o‘zgarishi ustidan nazorat qilish.

4-mavzu; Ekologik nazorat va ekologik ekspertizaning huquqiy holati.

REJA:

1.Ekologik nazoratning tushunchasi, maqsad va vazifasi.

2.Ekologik ekspertizaning tushunchasi, maqsadi, tamoyillari va usullari.

3.Ekologik ekspertiza tizimi.

Ekologiya nazorati-atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik havfsizlikni ta'minlash qoida talablarini barcha vazirlik, davlat qo'mitalari va idoralari, korxonalar, tashkilotlar, muassasa, mansabdor va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini tekshirish, tabiiy muhit holatini o'rganish va kuzatish, chora tadbirlarni qo'llash bilan bog'liq siyosiy huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy chora-tadbirlar yig'indisini o'z ichiga oladi.

Ekologik nazoratning asosiy maqsadi atrof tabiiy muhit barqarorligini saqlashdan iborat bo'lib, davlat organlari va jamoat tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirgan holda olib borilishini taqozo etdi.

Ekologik nazoratning vazifalari;

-

atrof tabiiy muhit holatini hamda xo'jalik yuritish va boshqa faoliyat ta'siri ostida unga bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatib [boorish](#)

atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni sog'lomlashtirish, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlar talablari va atrof tabiiy muhit sifatining normativlariga rioya etish borasidagi dasturlar hamda ayrim tadbirlar bajarilishini tekshirish.

Ekologik nazorati murakkab jarayonni o'z ichiga oladi va turli xil chora tadbirlar tizimini

amalgam oshiriladi:

-atrof tabiiy muhitda bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatish, axborot jamlanmasini shakllantirish;

-atrof tabiiy muhit holatiga antropogen ta'sirlarni o'rganish;

-
ishlab chiqarish va xo`jalik yuritish jarayoning barcha jabhalarida ekologik qonunchilik qoida-talablariga rioya etilishini tekshirish;

ishlab chiqarish va xo`jalik faoliyatini amalgam oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslar-ning tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan profilaktik chora

tadbirlarning belgilangan amalga oshirilishini tekshirish;

-tabiiy resurslardan foydalanish bo`yicha ruxsatnomalar berish;

-ekologik qoida talablarni buzgan yuridik va jismoniy shaxslarni aniqlash, ogohlantirish, javobgarlikka tortish;

-aholi orasida ekologik qonunchilik qoida-talablarni targ`ib va tashviqot qilish va boshqalar.

Ekologiya nazorati bilan bog`liq murakkab faoliyatini olib borshda ekologiya

nazorati sub`ektlari tomonidan quyidagi asosiy tashkiliy-huquqiy usullar qo`llaniladi.

1. Kuzatish- atrof tabiiy muhitda bo`ladigan o`zgarishlarni o`rganish va ma'lumotlarni to`plash.

2. Umumlashtirish atrof tabiiy muhit holatiga zararli va havfli ta`sirlarni aniqlash, tahlil qilish asosida ma'lumotlarni tasniflash.

3. Baholash-antropogen faoliyat [ishlarining zararli](#), havfli va noqonuniyligini aniqlash.

4. Ruxsatnoma berish-yuridik va jismoniy shaxslarga yer, suv, o`simlik

va hayvonot dunyosi, yer osti boyliklari va atmosfera havosidan foydalanish uchun litsenziya berish.

5. Ogohlantirish, cheklash va to`xtatish-

ekologik havfli va zararli xo`jalik va boshqa faoliyatni cheklash, vaqtincha to`xtatib qo`yish va bekor qilish.

6. Javobgarlikka tortish- ekologik qoida talablarini buzgan, yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan ma'muriy-huquqiy javobgarlik choralarini qo`llash.

Ekologiya nazorati ekologik-huquqiy mexanizmning muhim tarkibiy qismi sifatida atrof tabiiy muhit barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

2. Ekologiya nazorati tizimi O`zbekiston Respublikasi „Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida”gi qonunning 29-moddasiga asosan quyidagi tarribiy qismlardan iborat:

1)Atrof tabiiy muhit holatini kuzatib boorish davlat xizmati;

2)Davlat [ekologiya nazorati](#);

3)Idoraviy ekologiya nazorati;

4)Ishlab chiqarish ekologiya nazorati;

5)Jamoatchilik ekologiya nazorati;

Atrof tabiiy muhit holatini kuzatib boorish davlat xizmati muhim ahamiyatga ega bo`lib, tabiatda bo`ladigan fizikaviy, kimyoviybiologik,gidrologik, seymologik va boshqa o`zgarishlarni kuzatish,ma`lumot to`plash, er, suv,o`simlik va hayvonot d

unyosi, er osti boyliklari va atmosfera havosi hamda aholi hayoti va sog`lig`iga xavfli va zararli ta`sir etuvchi omiklarni o`rganish, atrof tabiiy muhitda bo`ladigan o`zgarishlarni davlat organlari va keng aholi qatlamlariga etkazish kabi faoliyatini o`z ichiga oladi.

Davlat ekologiya nazorati - atrof tabiiy muhitni, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, aholining ekologik havfsizligini ta`minlash qoidatalablarini barcha vazirlik, davlat qumitalari, idoralar, yuridik shaxslar, mansabdor shaxslar va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi yuzasidan maxsus vakolatli organlarning tekshirish va choralarni ko`rish bilan bog`liq faoliyatini o`z ichiga oladi.

“Tabiatni muhofaza qilish sohasida”gi davlat nazorati, davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari, maxsus vakolatli davlat idoralari tomonidan amalgam oshiriladi.

Quyidagilar:

- O`zbekiston Respublikasi Sog`liqni saqlash vazirligi ;
- O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi;
- O`zbekiston Respublikasi Er resurslari davlat qo`mitasi;
- O`zbekiston Respublikasi Ichki [ishlar vazirligi](#) ;
- O`zbekiston Respublikasining sanoat va konchilik nazorati agentligi maxsus vakolatli davlat organlari hisoblanadi.

Ekologiya sohasida Idoraviy nazorat-barcha vazirlik, davlat qo`mita va idoralarda ushbu faoliyat bilan maxsus shug`ullanuvchi ekologiya xizmati tuzilmalari mavjud bo`lib, tegishli vazirlik ichki tizimi doirasida tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan

jarayonining ekologik qoida-talablariga mosligini kuzatish, tekshirish, chora-tadbirlarni belgilashdan iboratdir.

Ekologiya sohasida Ishlab chiqarish nazorati-

Idoraviy nazorat bilan chambarchas bog`liq bo`lib, Ishlab chiqarish va xo`jalik faoliyatini olib borayotgan korxonalar, muassasa, tashkilotlarda olib boriladi.

Ekologiya sohasida jamoat nazorati –jamoat birlashmalari, mehnat jamoalari, siyosiy partiyalar, turli uyushmas va jamiyatlar, fuqarolar tomonidan amalgam oshiriladi.

3. Ekologik ekspertiza-

ekologik huquqiy mexanizmning tarkibiy qismi sifatida atrof tabiiy muhitning barqarorligini saqlash, tabiiy boyliklardan unumli va samarali foydalanish va aholining ekologik havfsizligini ta`minlashda muhim ahamiyatga egadir. Ekologik ekspertizaning huquqiy holati konstitutsiyaviy qoidalarda, O`zbekiston Respublikasi „Tabiatni muhofaza qilish to`g`risida”gi, „ Ekologik ekspertiza to`g`ri sidagi qonunlarda, O`zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo`mitasi, O`zbekiston Respublikasi Sog`liqni saqlash vazirligining ekologik ekspertizani o`tkazish tartibi to`g`risidagi me`yoriy hujjatlarida belgilangan.

O`zbekiston Respublikasi, Ekologik ekspertiza to`g`risida”gi qonunning 3-moddasiga asosan ekologik ekspertiza qo`yidagi maqsadlarda o`tkaziladi;

mo'ljallanayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyatni amalga oshirish to'g'risida qaror qabul qilinishidan oldingi bosqichlarda bunday faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash;

atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha nazarda tutilayotgan tadbirlarning etarliligi va asosliligini aniqlash;

rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyat atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa, bunday faoliyatning ekologik xavfsizlik darajasini aniqlash.

Ekologik ekspertizaning eng asosiy vazifasi atrof tabiiy muhit va aholining hayoti va sog'lig'iga havfli va zararli ishlab chiqarish va xo'jalik ob'ektlarining ta'sirlarini oldini olish, bartaraf etish bilan bog'liq preventiv chora-tadbirlarni amalga oshirishdan

iboratdir. Ekspertiza ob'ekti sifatida qaralib qolgan loyihalarga baho berishda atrof tabiiy muhitbarqarorligi, aholining hayoti va sog'lig'iga ta'sir ko'rsatuvchi omillarga e'tibor berish ustunligini ko'zda tutadi. Navbatdagi tamoyil

ham ekologik ekspertizaning o'ziga xos tamoyillardan biri bo'lib, har bir xo'jalik va ishlab chiqarish ob'ekti belgilangan tartibda o'tkazilgan ekspertiza xulosasi asosidagi ekologik jihatidan havflilik darajasi aniqlanadi.

3-modda. Ekologik ekspertiza maqsadlari

Ekologik ekspertiza quyidagi maqsadlarda o'tkaziladi:

mo'ljallanayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyatni amalga oshirish to'g'risida qaror qabul qilinishidan oldingi bosqichlarida bunday faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash;

rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo'jalik va boshqa xil faoliyat atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa yoki shunday ta'sir ko'rsatayotgan bo'lsa, bunday faoliyatning ekologik xavflilik darajasini aniqlash;

atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha nazarda tutilayotgan tadbirlarning yetarliligi va asosliligini aniqlash.

4-modda. Ekologik ekspertiza turlari

Ekologik ekspertiza davlat va jamoat ekologik ekspertizasi, shuningdek ekologik audit tarzida amalga oshiriladi.

5-modda. Ekologik ekspertizaning asosiy prinsiplari

Ekologik ekspertizaning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

qonuniylik;

xolislik;

asoslilik;

ekologik xavfsizlik talablarini hisobga olishning majburiyligi;

har qanday rejalashtirilayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatning ehtimol tutilgan ekologik xavflilik prezumpsiyasi;

xo‘jalik va boshqa xil faoliyatning atrof tabiiy muhitga va fuqarolar sog‘lig‘iga ta‘sirini baholashning kompleksligi.

11-modda. Davlat ekologik ekspertizasi obyektlari

Davlat ekologik ekspertizasi obyektlari quyidagilardan iborat:

davlat dasturlarining, konsepsiyalarining, ishlab chiqarish kuchlarini, iqtisodiy va ijtimoiy soha tarmoqlarini joylashtirish hamda rivojlantirish sxemalarining loyihalari;

barcha turdagi qurilishlar uchun yer uchastkalarini ajratish materiallari;

loyihaoldi va loyiha hujjatlari;

tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog‘liq, xo‘jalik va boshqa xil faoliyatni tartibga soluvchi normativ-texnik va yo‘riqnoma-uslubiy hujjatlarning loyihalari;

texnika, texnologiya, materiallar, moddalar, mahsulotlarning yangi turlarini yaratishga doir hujjatlar;

atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar sog‘lig‘iga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi ishlab turgan korxonalar va boshqa obyektlar;

keyinchalik ularga muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, favqulodda ekologik vaziyat va ekologik ofat zonalarini maqomini berish maqsadida o‘tkazilgan hududlarni kompleks tekshirish materiallari;

Davlat ekologik ekspertizasi sohasidagi maxsus vakolatli davlat organi O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi:

davlat ekologik ekspertizasini tashkil etadi va o‘tkazadi;

davlat hamda jamoat ekologik ekspertizasi, shuningdek ekologik audit bo‘yicha normativ-texnik va yo‘riqnoma uslubiy hujjatlarni ishlab chiqadi va tasdiqlaydi;

davlat ekologik ekspertizasini o‘tkazishga ekspertlar va mutaxassislarini jalb etadi;

davlat ekologik ekspertizasining ijobiy xulosasini ololmagan obyektlarga nisbatan moliyalash, kreditlash va boshqa moliya operatsiyalarini to‘xtatib turish (tugatish) to‘g‘risidagi taqdimnomalarni bank va boshqa kredit tashkilotlariga yuboradi;

davlat ekologik ekspertizasi xulosalarining ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi;

ekologik ekspertiza o‘tkazish masalalari yuzasidan boshqa davlatlarning tabiatni muhofaza qilish tashkilotlari hamda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni amalga oshiradi;

qonunchilikka muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

13-modda. Davlat ekologik ekspertizasini o‘tkazishning majburiyligi

Ushbu Qonunning 11-moddasida ko‘rsatib o‘tilgan obyektlarni davlat ekologik ekspertizasidan o‘tkazish majburiydir.

Davlat ekologik ekspertizasi O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ekologiya

va atrof-muhitni muhofaza qilish qo‘mitasining, viloyatlar va Toshkent shahar ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalarining ixtisoslashgan ekspert bo‘linmalari tomonidan o‘tkaziladi.

14-modda. Davlat ekologik ekspertizasini o‘tkazishda qo‘yiladigan talablar

Davlat ekologik ekspertizasini o‘tkazishda:

taqdim etilgan materiallarning tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonunchilikka muvofiqligi tekshiriladi;

rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatning ekologik va ijtimoiy oqibatlarini to‘g‘risidagi ma‘lumotlarning to‘g‘riligi va to‘liqligi tahlil qilinadi;

biologik, kimyoviy moddalar va texnologiyalarning atrof tabiiy muhitga ta‘sirini baholashning asosliligi tekshiriladi;

rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatni amalga oshirish oqibatlarining ekologik xavfliligi darajasini baholashning to‘g‘riligi tekshiriladi;

ekologik xavfsizlik talablarini ta‘minlashga doir chora-tadbirlarning yetarliligi va asosliligi aniqlanadi;

ekologik normativlar loyihalarining asosliligi tekshiriladi.

Ekologik ekspertizaning tushunchasi, maqsadi, tamoyillari va usullari.

Ekologik ekspertiza – ekologik huquqiy mexanizmning tarkibiy qismi sifatida atrof tabiiy muhitning barqarorligini saqlash, tabiiy boyliklardan unumli va samarali foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta‘minlashda muhim ahamiyatga egadir.

Amaldagi qonunchilik hujjatlariga asosan ekologik ekspertiza deganda rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza ob‘ektini ro‘yobga chiqarish mumkinligini aniqlash tushuniladi.

Ekologik ekspertizaning huquqiy holati konstitutsiyaviy qoidalarda, O‘zbekiston Respublikasi “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”, “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida” gi qonunlarda, O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligining ekologik ekspertizani o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi me‘yoriy hujjatlarida belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi “Ekologik ekspertiza to‘g‘risida” gi qonunning 3-moddasiga asosan ekologik ekspertiza quyidagi maqsadlarda o‘tkaziladi:

- mo‘ljallanayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatni amalga oshirish to‘g‘risida qaror kabul qilinishidan oldingi bosqichlarda bunday faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash;

- rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyat atrof tabiiy muhit holatiga va fuqarolar sog‘lig‘iga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lsa, bunday faoliyatning ekologik xavflilik darajasini aniqlash;
- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo‘yicha nazarda tutilayotgan tadbirlarning etariligi va asosligini aniqlash.5[8]

Ekologik ekspertizaning eng asosiy vazifasi atrof tabiiy muhit va aholining hayoti va sog‘lig‘iga xavfli va zararli ishlab chiqarish va xo‘jalik ob‘ektlarining ta‘sirini oldini olish, bartaraf etish bilan bog‘liq preventiv chor-tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Ekologik ekspertizasi muhim va murakkab faoliyat turi sifatida quyidagi umumiy va o‘ziga xos tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- qonuniylik;
- ekologik ekspertizaning mustaqilligi;
- oshkoraligi;
- ilmiy-texnikaviy asosliligi;
- ekologik xavfsizlik talablarini hisobga olishning majburiyligi;
- har qanday rejalashtirilayotgan xo‘jalik va boshqa xil faoliyatning ehtimol tutilgan ekologik xavflilik prezumpsiyasi;
- xo‘jalik va boshqa xil faoliyatning atrof tabiiy muhitga va aholining sog‘lig‘iga ta‘sirini baholashning keng ko‘lamli va keng qamrovliligi
- ekologik ekspertizani o‘tkazishda jamoatchilikning qatnashishi va boshqalar.

. Xususan, **qonuniylik tamoyili** – ekspertizani tayinlash, o‘tkazish, xulosa berish bilan bog‘liq barcha jaraen belgilangan qonunchilik hujjatlari qoidalariga mos ravishda o‘tkazishni talab etadi. **Mustaqillik tamoyili** – birinchidan, ekspertizani idoralardan ustun turuvchi davlat organi tomonidan o‘tkazishni, ikkinchidan, ekologiya ekspertizani o‘tkazish jarayonida boshqa davlat organi, mansabdor shaxs va fuqarolarning aralashuviga, tazyiq o‘tkazishiga yo‘l qo‘ymasligini ta‘minlaydi.

Navbatdagi tamoyil ham ekologik ekspertizasining o‘ziga xos tamoyillaridan biri bo‘lib, har bir xo‘jalik va ishlab chiqarish ob‘ekti belgilangan tartibda o‘tkazilgan ekspertiza xulosasi asosidagina ekologik jihatdan xavflilik darajasi aniqlanadi.

Ekspertiza natijalari to'g'ri, odilona bo'lishi uchun biologik, kimyoviy, fizikaviy, texnologik, demografik, agro-ekologik, iqtisodiy va boshqa jabhalardagi bilimlarni jamlagan holda keng qamrovli ijodiy mehnat mahsuli bo'lishi va tekshirilayotgan ob'ektga nisbatan real, ob'ektiv baho berilishi kerak.

Ekologik ekspertiza jarayonida turli shakldagi quyidagi usullardan foydalangan holda ko'zda tutilgan maqsadga erishiladi:

- ma'lumotlar to'plash – ekspertizadan o'tayotgan muayyan ob'ektga tegishli bo'lgan barcha axborot, ma'lumotlarni yig'ish va to'plash;
- umumlashtirish – ob'ekt haqidagi to'plangan iqtisodiy, texnologik, ekologik, gidrologik kimyoviy va boshqa ma'lumotlarni o'z yo'nalishlari bo'yicha ma'lum tizimga keltirish;
- tahlil qilish – umumlashgan ma'lumotlar bankini o'z yo'nalishi va xususiyatlari bo'yicha alohida o'rganish, tasniflash;
- Baholash – ekspertiza o'tkazilayotgan ob'ekt yo'nalishlari, bo'limlari, tashkil etuvchi qismlari bo'yicha xavfli va zararli darajasini aniqlash;
- Xulosa berish – ekspertiza o'tkazilayotgan ob'ektning ekologik jihatdan zararli yoki zararsiz, xavfli yoki xavfsiz, ekologik qoida-talablarga mos keladi yoki ushbu qoidalarga zid ekanligi haqida yakuniy, adolatli, ob'ektiv xulosaga kelish.

Ekologik nazorat - davlat organlari, korxonalar va fuqarolarning ekologik me'yor va qoidalarga rioya qilishni ta'minlash bo'yicha faoliyati. Davlat, ishlab chiqarish va jamoat **E.n.** farqlanadi.

Ekologik nazorat (kuzatuv) - vakolatli davlat organlari tomonidan belgilangan ekologik me'yor va qoidalarga rioya qilishni nazorat qilish.

Ekologik nizo - ma'lum hududda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsad va vositalarining tabiatning o'zini-o'zi tiklash qobiliyatlari bilan o'zaro nomutanosibli.

Kadastr [fr. *cadastre*, yun. *katastichon* - reestr ma'nosini bildiradi] - tegishli ob'ektning sifat va son ko'rsatkichlarini davriy yoki uzluksiz ravishda kuzatish

Ekologik ekspertiza [lot. *expertus* – tajribali] – taklif etilayotgan loyihaning atrof-muhitga ko‘rsatiladigan ta’sir oqibatlarini oldini olish maqsadida uning ta’sir samarasini oldindan aniqlashga qaratilgan faoliyat.

Ekologik huquq – qar. *Atrof-muhit huquqi*.

5-mavzu: Ekologik huquqiy javobgarlik

Reja:

- 1. Yuridik javobgarlik tushunchasi.**
- 2. Ekologik huquqiy javobgarlik tushunchasi va turlari.**
- 3. Ekologik qonun hujjatlarni buzganlik uchun javobgarlikni tushunchasi, mohiyati va turlari.**
- 4. Intizomiy javobgarlik.**
- 5. Ekologik qonunchilikni buzganlik uchun ma'muriy javobgarlik.**
- 6. Ekologik qonunchilikni buzganlik uchun jinoiy-huquqiy**

javobgarlik

Ekologik qonun hujjatlarni buzganlik uchun javobgarlikni tushunchasi, mohiyati va turlari.

Yuridik javobgarlik huquqbuzarlik sodir etilganda va uning salbiy oqibati kelib chiqqanda vujudga keladi. Yuridik javobgarlik davlatning majburlov xarakteridagi choralari huquqqa hilof harakat (yoki harakatsizlik) sodir etgan shaxsga nisbatan qo'llanilishi bilan bog'liq va u huquqbuzarlikka qarshi kurashning muhim huquqiy vositasidir.

Ekologiyaga doir qonunchilikni buzganlik uchun yuridik javobgarlik o'zining asosiy maqsadi va tamoyillari bilan boshqa qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlikdan farq qilmaydi, ammo ma'lum bir o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Ushbu xususiyatlar o'simlik va hayvonot dunyosiga etkazilgan zararni taksa uslubi asosida undirish va ekologik qonun hujjatlarini buzganlik uchun maxsus jazo choralari, ya'ni tabiiy resurslardan foydalanish huquqini cheklash, to'xtatib turish va undan mahrum qilish choralari qo'llashdan iboratdir.

Ekologik qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik quyidagi maqsadlarga ega: tabiiy ob'ektlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish qoidalarini buzgan shaxslarga nisbatan jazo choralari qo'llash; atrof tabiiy muhitga va inson salomatligiga etkazilgan zararni qoplash; yangi ekologik huquqbuzarlikni sodir etishni ogohlantirish.

Hozirgi davrda ko'pchilik olimlar tomonidan "ekologik huquqiy javobgarlik" termini qo'llaniladi. Ushbu termini qo'llanilishi huquqning kompleks tarmog'i bo'lmish ekologik huquq konsepsiyasi, o'ziga mustaqil va yaqin tarmoqlar, ya'ni er, tog', suv, o'rmon huquqi hamda tabiatni huquqiy muhofaza qilish bilan chambarchas bog'liq.

Ekologik javobgarlik bo'yicha ijtimoiy munosabatlar ekologik huquqbuzarlik sodir etilganda vujudga keladi. Ekologik huquqbuzarlik deganda tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilish to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzuvchi aybli, noqonuniy harakat yoki harakatsizlik tushuniladi. Ekologik huquqbuzarlik sodir etilganda atrof tabiiy muhitga hamda u orqali inson salomatligiga zarar etkaziladi yoki zarar etkazish xavfi tug'iladi. Ammo, ma'lum bir holatlarda zarar ekologik huquqbuzarlikni belgilashda hisobga olinmasligi mumkin, chunki tabiiy resurslardan foydalanish huquqini buzish oqibatida ekologik munosabatlarning boshqa bir sub'ektlarini huquq va manfaatlari buzilishi mumkin. Masalan, hech kim tomonidan foydalanilmayotgan er maydonini o'zboshimchilik bilan egallab olishda davlatning erga bo'lgan mulk huquqi buziladi.

Ekologik huquqbuzarliklar **ob'ekti** tabiiy resurslar, atrof tabiiy muhit, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza etish bo'yicha belgilangan tartibi hisoblanadi. Ekologik huquqbuzarliklarning **sub'ekti** esa uni sodir etuvchi yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadilar.

Ekologik huquqbuzarlikning **ob'ektiv tomoni** xatti harakatning noqonuniyligi, ekologik zararni etkazish yoki etkazish xavfi tug'ilishi hamda ekologik munosabatlarning boshqa sub'ektlarini huquq va manfaatlari buzilishi, ushbu xatti harakat bilan vujudga kelgan yoki vujudga kelishi mumkin bo'lgan oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish bilan ifodalanadi.

Ekologik huquqbuzarlikning **sub'ektiv tomoni** deganda huquqbuzarning aybi tushunilishi lozim. Huquqbuzarning aybi qasddan yoki ehtiyotsizlik shaklida vujudga kelishi mumkin. Ekologik huquqbuzarlik qasddan sodir etilayotganida huquqbuzar taqiqlangan qoidani yoki bajarishi lozim bo'lgan majburiyatni atayin buzadi yohud bajarmaydi va bunda u o'z xatti harakatlari natijasida zararli oqibatlarni kelib chiqishini biladi hamda ongli ravishda unga yo'l qo'yadi. Masalan, erlarni o'zboshimchalik bilan egallab olish, ruxsatsiz ov qilish yoki daraxtlarni kesish va boshqalar.

Ehtiyotsizlik oqibatida huquqbuzarlik sodir etilganda, huquqbuzar o'z xatti harakating natijasida salbiy oqibatlarni kelib chiqishini bila turib, ular vujudga kelmaydi deb hisoblaydi yoki zararli oqibatlar kelib chiqishi mumkinligini oldindan ko'rishi lozim va mumkin bo'lgani holda, uni oldindan ko'ra bilmaydi. Masalan, chiqindilarni tozalovchi nosoz uskunalarni ishlatish, kimyoviy moddalarni me'yordan ortiq ishlatish va boshqalar.

Ekologik huquqbuzarlik o'zining xavflilik darajasiga qarab jinoiy, ma'muriy, fuqarolik (mulkiy) huquqbuzarlik hamda intizomiy xatti harakat tarzida bo'lishi mumkin. Ekologik huquqbuzarliklar uchun tegishlicha intizomiy, moddiy, ma'muriy, jinoiy, fuqarolik huquqiy (mulkiy) javobgarlik qo'llaniladi.

Ekologik qonun hujjatlarni buzganlik uchun intizomiy javobgarlik korxonalar, tashkilot va muassasalar bilan mehnat munosabatlarida bo'lgan shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Ekologik huquqbuzarlik uchun intizomiy choralar qo'llash uchun xodimlarga tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza etish vazifalari yuklatilgan bo'lishi lozim. Ushbu vazifalar mehnat shartnomalarida yoki mehnat majburiyatlarini taqsimlovchi boshqa hujjatlarda, masalan, mansab yo'riqnomasida o'z aksini topishi lozim. Xodim atrof tabiiy muhitga zararli moddalar chiqarish hisobini noto'g'ri yuritganligi, tozalash uskunalaridan foydalanish qoidalarini buzganligi va boshqa mehnat vazifalari bilan bog'liq bo'lgan ekologik majburiyatlarini bajarmaganligi uchun intizomiy javobgarlikka tortiladi.

O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 181-moddasiga muvofiq mehnat intizomini buzganlik uchun quyidagi jazo choralari qo'llaniladi: xayfsan; o'rtacha oylik ish haqining o'ttiz foizidan ortiq bo'lmagan miqdorida jarima; ichki mehnat tartibi qoidalarida nazarda tutilgan hollarda xodimga o'rtacha oylik ish haqining ellik foizidan ortiq bo'lmagan miqdorida jarima solish; mehnat shartnomasini bekor qilish. Mazkur Kodeksda nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralari qo'llashi taqiqlanadi. Mehnat kodeksining 180-moddasi to'rtinchi qismiga muvofiq intizomiy jazo amal qilib turgan muddat mobaynida xodimga nisbatan rag'batlantirish choralari qo'llanilmaslik belgilangan. Bu muddat, O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 183-moddasiga muvofiq, agar ushbu jazo bir yil o'tmasdan oldin ish beruvchi tomonidan olib tashlanmagan bo'lmasa, bir yildan oshib ketishi mumkin emas.

Intizomiy jazo choralari korxonalar, tashkilot, muassasa rahbari yoki ustavda belgilangan boshqa shaxs yoki organ (mulkdor, kollegial organ) tomonidan qo'llaniladi (Mehnati kodeksining 82, 182-moddalari). Intizomiy jazo chorasini qo'llash tartibi quyidagilardan iborat: jazo qo'llanilishidan avval xodimdan yozma ravishda tushuntirish xati olinadi; nojo'ya xatti-harakatining og'irligi, qaysi vaziyatda sodir etilganligi, xodimning oldingi ish faoliyati va xulq-atvori inobatga oliniladi; har bir nojo'ya xatti-harakat uchun faqat bitta intizomiy jazo qo'llanilishi mumkin; agar O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida boshqa muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, nojo'ya xatti-harakat aniqlangandan keyin bir oy ichida ushbu jazo qo'llanilishi mumkin.

Intizomiy jazo chorasini berilganligi to'g'risidagi buyruq yoki qaror xodimga yozma ravishda ma'lum qilinadi va u tanishganligi to'g'risida uning nusxasiga imzo qo'yadi. Intizomiy jazo chorasini berilganligi to'g'risidagi qaror ustidan O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 184-moddasida belgilangan tartibda shikoyat qilishi mumkin.

Atrof tabiiy muhitga ekologik talablar buzilishi oqibatida etkazilgan zarar aybdor shaxsdan undiriladi. Agar zarar etkazuvchi yuridik shaxs bo'lsa, u zararni qoplash majburiyati bilan birga, ushbu zarar etkazilishiga bevosita aybdor xodimni moddiy javobgarlikka tortish huquqiga ega bo'ladi.

Korxonada, tashkilot, muassasaning atrof tabiiy muhitga zarar etkazilishida aybdor bo'lgan xodimning moddiy javobgarligining fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan mulkiy javobgarlikdan farqlash lozim. Moddiy javobgarlik mulkiy javobgarlikdan undiriladigan zararning miqdorini belgilash va zararning faqat xodimning mehnat munosabatlari natijasida vujudga kelishi bilan farq qilinadi.

Xodimlarning moddiy javobgarlikka tortish tartibi va shartlari mehnat qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Moddiy javobgarlikning vujudga kelishi uchun quyidagi shart-sharoitlar mavjud bo'lishi kerak: xodimning noqonuniy xatti-harakati, ya'ni o'z majburiyatlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi oqibatida korxonada, tashkilot, muassasaga haqiqiy zarar etkazilgan bo'lishi zarur; xodimning harakat yoki harakatsizligi aybli bo'lishi lozim, xodimning harakat yoki harakatsizligi bilan kelib chiqqan oqibatlar o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lishi lozim.

Aksariyat hollarda moddiy javobgarlikning miqdori qonun bilan chegaralangan, masalan, Mehnat kodeksining 201-moddasiga muvofiq, agar mazkur Kodeksda boshqacha holat nazarda tutilgan bo'lmasa, xodim etkazilgan zarar uchun o'zining o'rtacha oylik ish haqi miqdori doirasida moddiy javobgar bo'ladi. Agar xodim ekologik talablarni buzib qasddan zarar etkazgan bo'lsa yoki alkogolli ichimlik, giyovandlik yoki toksik modda ta'siridan mastlik holatida zarar etkazganda, hamda qonunlarda, shuningdek Hukumatning qarorlarida nazarda tutilgan hollarda, etkazilgan zarar uchun xodim to'liq moddiy javobgarlikka tortiladi (Mehnat kodeksining 202-moddasi).

Ish beruvchi xodimlardan etkazilgan zararni undirish to'g'risida qarorni qabul qilishidan oldin uning miqdorini va zararni, kelib chiqish sabablarini aniqlashi lozim. Bu maqsadlarda komissiya tuzilishi hamda xodimdan tushuntirish xati olinishi lozim.

Xodim tomonidan zararning ixtiyoriy ravishda qoplashini yoki uni majburiy undirilishi tartibi O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini 206 va 207-moddalarida o'z aksini topgan. Korxonada, tashkilot va muassasa rahbarining zararni undirish to'g'risidagi qarori zarar etkazilganligi aniqlangan kundan boshlab bir oy ichida chiqarilishi lozim. Zararning miqdori xodimning o'rtacha oylik ish haqidan ortiq bo'lmasa, korxonada, tashkilot va muassasa rahbarining qaroriga binoan undiriladi, agar zarar miqdori xodimning o'rtacha oylik ish haqidan ortiq bo'lsa, yoki zarar aniqlangan kundan keyin bir oylik muddat o'tgan bo'lsa, zarar sud tartibida undiriladi.

Korxonada, tashkilot va muassasa mol-mulkiga etkazilgan zararni undirish haqidagi qaror ustidan sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Xodimlarning moddiy javobgarlikka tortilishidan qat'iy nazar ularga nisbatan intizomiy jazo choralari qo'llanilishi mumkin.

2. Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik.

Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik eng ko'p qo'llaniladigan javobgarlik turidir. Ma'muriy javobgarlikka tortishga ma'muriy huquqbuzarlik asos bo'ladi. qonun hujjatlarida ma'muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi g'ayri huquqiy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik ma'muriy huquqbuzarlik deyiladi.

Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida nazarda tutilgan. Ma'muriy javobgarlik choralari ushbu huquqbuzarlik uchun jinoiy javobgarlikka tortish sabablari bo'lmaganida, qo'llaniladi.

Ekologik huquqbuzarliklar uchun quyidagi ma'muriy jazo choralari qo'llaniladi:

- jarima. Uni qo'llashning asosiy tamoyillari O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 25-moddasida belgilangan. Jarimani qo'llash oqibatida ma'muriy huquqbuzarlik sodir etishda aybdor shaxsdan davlat hisobiga pul undiriladi. Ekologik huquqbuzarliklar uchun belgilangan jarimaning miqdori O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 60, 65-96, 125, 139, 162, 174, 198, 212, 214-moddalarida belgilangan;

- ma'muriy huquqbuzarlik sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni musodara qilish jazosi tuman (shaxar) sudining ma'muriy ishlar bo'yicha sudyasi tomonidan qo'llaniladi (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 27-moddasi). O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 90-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq ov qilish qoidalari qo'pol ravishda buzilgan taqdirda ov qilish qurollari, ushbu Kodeksning 94-moddasiga muvofiq esa noyob yoki yo'q bo'lib ketish xavfida turgan hayvonlarni yo'q qilib yuborish yoxud ushbu moddada ko'zda tutilgan boshqa huquqbuzarliklarni sodir etgan taqdirda shu huquqbuzarliklarni sodir etish quroli bo'lgan ashyolarni musodara qilish mumkin. Ma'muriy huquqbuzarlik oqibatida tabiiy ob'ektlar o'zlashtirib olinsa (er egallanib olinsa, daraxt kesilsa, hayvonlar ov qilib o'ldirilsa), ular davlatga qaytarib beriladi va bu musodara hisoblanmaydi. Faqat huquqbuzarning mulki bo'lgan huquqbuzarlikni sodir etish quroli yoki ashyosi musodara qilinishi mumkin;

maxsus huquqdan mahrum etish. O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 28 moddasi va 90-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq, ov qilish qoidalarini qo'pol ravishda buzgan hollarda ov qilish huquqidan o'n besh kundan uch yil muddatgacha mahrum etilishi mumkin;

ma'muriy qamoqqa olish uch sutkadan o'n besh sutkagacha muddatga qo'llaniladi. Ma'muriy qamoqqa olish chorasini xomilador ayollarga, uch yoshgacha bolasi bo'lgan ayollarga, o'n to'rt yoshgacha bo'lgan bolasini yakka o'zi tarbiyalayotgan shaxslarga, o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslarga, I va II-guruh nogironlariga nisbatan qo'llanilishi mumkin emas (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik

to'g'risidagi kodeksning 29-moddasi). Ekologik huquqbuzarlik uchun ma'muriy qamoqqa olish O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 60-moddasida nazarda tutilgan.

Ma'muriy javobgarlik choralari qo'llashda organ yoki mansabdor shaxs javobgarlikni engillashtiruvchi holatlarni va huquqbuzarning moddiy ahvolini inobatga olgan holda, sababini, albatta, ko'rsatib turib, ma'muriy javobgarlikdan ozod etishi (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 20-moddasi) yoki mazkur kodeksning maxsus qismi moddalarining jazo belgilash qismida nazarda tutilgan eng kam jazodan ham engilroq jazo chorasini qo'llashi mumkin.

Erlarning huquqiy holatini buzganlik uchun O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 60, 65-69 moddalarida javobgarlik belgilangan. Mazkur kodeks quyidagi huquqbuzarliklarni nazarda tutadi: erdan o'zboshimchalik bilan foydalanish; er bilan bog'liq bo'lgan g'ayriqonuniy bitimlar tuzish; er uchastkasiga bo'lgan huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish; er uchastkalarini o'zboshimchalik bilan egallash; erlardan xo'jasizlarcha foydalanish yoki ularni yaroqsiz holga keltirish; erlarni kimyoviy va radioaktiv moddalar hamda oqova suvlar bilan ifloslantirish; er berish tartibini buzish; vaqtincha egallab turgan erlarni o'z vaqtida qaytarib bermaslik yoki ularni yaroqli holga keltirmaslik; er tuzish loyihalaridan o'zboshimchalik bilan chetga chiqish; davlat er kadastr qoidalarini buzish; erdan foydalanish to'g'risidagi hisobotlarni buzib ko'rsatish; axborotlarni berishdan bo'yin tovlash yoki noto'g'ri axborot berish va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 60, 70, 71-moddalarida er osti boyliklarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish talablarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Xususan, er osti boyliklaridan o'zboshimchalik bilan foydalanish; er osti boyliklariga nisbatan mulk huquqini buzish va ulardan foydalanish huquqini boshqa shaxslarga berish; foydali qazilmalar joylashgan maydonlarga o'zboshimchalik bilan imorat qurish; er osti boyliklaridan foydalanish talab va tartiblarini buzish; er osti boyliklarini muhofaza qilish qoidalariga rioya etmaslik; geologik jihatdan o'rganish ishlarini olib borish qoidalarini buzish va boshqalar.

Suvlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik O'zbekiston Respublikasining ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 60, 72-76-moddalarida belgilangan. Ushbu Kodeks quyidagi huquqbuzarliklar uchun javobgarliklarni belgilaydi: suvdan o'zboshimchalik bilan foydalanish; davlatning suvga bo'lgan mulk huquqini buzish; suvdan foydalanish huquqini boshqa shaxslarga berish; suvlarni ifloslantirish va bulg'atish; korxonalar va boshqa ob'ektlarni suvlarning ifloslanishi va bulg'anishi yoki ularni zararli ta'sirini oldini oluvchi inshootlar va qurilmalarsiz foydalanishga topshirish; er osti suvlaridan foydalanish inshootlari va uskunalardan foydalanish qoidalarini buzish; suvdan foydalanish me'yorlari va limitlariga rioya etmaslik; gidrotexnika ishlarini o'zboshimchalik bilan boshqarish va ulardan foydalanish qoidalarini buzish; suvdan foydalanishni dastlabki hisobini yuritish

va oqova suvlarning sifatini aniqlash qoidalarini, shuningdek suv kadastri yuritish tartibini buzish va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksini 60, 77-81 va 84-moddalarda o‘rmonlarning huquqiy holatini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Mazkur masala bo‘yicha Kodeks quyidagi huquqbuzarliklarni nazarda tutadi: o‘rmonlardan o‘zboshimchalik bilan foydalanish; o‘rmonlarga bo‘lgan mulk huquqini buzish; o‘rmondan foydalanish huquqini boshqa shaxsga berish; kesiladigan o‘rmon fondidan foydalanish tartibini buzish; daraxtlar va boshqa o‘rmon o‘simliklarini shikastlantirish yoki yo‘q qilish; o‘rmonlarni tiklash qoidalariga rioya etmaslik; qizil kitobga kiritilgan o‘simliklarni yig‘ish; o‘rmonlarda yong‘in xavfsizligi talablarini buzish va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning 60, 90, 92, 93 va 94-moddalarida hayvonot dunyosining huquqiy holatini belgilovchi qoidalarni buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Mazkur Kodeks shu borada quyidagi huquqbuzarliklarni nazarda tutadi: ov qilish yoki baliq tutish qoidalarini, shuningdek hayvonot dunyosidan foydalanishning boshqa turlarini amalga oshirish qoidalarini buzish; hayvonlar yashaydigan muhitni muhofaza qilish qoidalarini buzish; qizil kitobga kiritilgan hayvonlar va o‘simliklar turlarini saqlashga zarar keltiradigan hayvonlar yoki o‘simliklarni qonunga xilof ravishda O‘zbekistonga olib kelish va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning 85-88-moddalarida atmosfera havosini muhofaza etish qoidalarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Bular: ifloslantiruvchi moddalarni va biologik organizmlarni yo‘l qo‘yiladigan normalardan ortiq darajada atmosferaga chiqarib tashlash; atmosfera havosiga yo‘l qo‘yiladigan normativdan ortiq darajada zararli fizikaviy ta‘sir ko‘rsatish; atmosferaga ruxsatsiz ifloslantiruvchi moddalar va biologik organizmlarni chiqarib tashlash yoki ruxsat talab qilinadigan hollarda bunday ruxsatsiz atmosfera havosiga zararli fizikaviy ta‘sir ko‘rsatish; zararli moddalarni yoppasiga chiqarib tashlashning oldini olish chora-tadbirlarini amalga oshirmaslik; atmosferaga chiqariladigan zararli moddalarni tozalash inshootlaridan foydalanish qoidalarini buzish, shuningdek, ulardan foydalanmaslik; chiqindilarda ifloslantiruvchi moddalar normativdan ortiq bo‘lganda transport va boshqa harakatlanuvchi vositalarni tayyorlash, ta‘mirlash va foydalanishga chiqarish va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning 82-moddasida alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar holatini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish qoidalariga rioya etmaganlik uchun O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning 89, 89¹, 91, 95, 96-moddalarida javobgarlik ko‘zda tutilgan. Bularga: o‘simliklarni himoya qilish vositalari va boshqa dorilarni tashish, saqlash hamda qo‘llash qoidalariga rioya qilmaslik,

ishlatish taqiqlangan va ishga yaroqsiz bo'lib qolgan kimyoviy moddalarni zararsizlantirish bo'yicha qoidalarini buzish, sanoat va o'zga chiqindilarni tashish, joylashtirish, utillashtirish, ko'mib tashlash chog'ida tabiatni muhofaza qilish talablarini buzish, tabiiy muhitni tiklash, tabiiy zaxiralarni qayta hosil qilish va tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish oqibatlarini bartaraf etish choralarini ko'rmaslik hamda loyihalarni davlat ekologik (sanitariya-ekologik) ekspertizasining ijobiy xulosasisiz ruyobga chiqarish kabi huquqbuzarliklar kiradi.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan boshqa huquqbuzarliklar uchun ham javobgarlik belgilangan. Bularga quyidagilar kiradi: 174-moddada soliq olinadigan foydani (daromadni) yoki boshqa ob'ektlarni qasddan yashirish (kamaytirib ko'rsatish) yoxud soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlar to'lashdan bo'yin tovlash uchun javobgarlik belgilangan. Agar shaxs er solig'ini to'lashdan qasddan bo'yin tovlasa yoxud foydalanayotgan er uchastkasi miqdorining soliq organlariga noto'g'ri ko'rsatsa yoki atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlangan chiqindilar miqdorini kamaytirib ko'rsatsa, mazkur modda bilan javobgarlikka tortilishi. Ushbu Kodeksning 198-moddasida hokimiyat vakilining qonuniy talablarini bajarmaganlik yoki xizmat vazifasini bajarishiga to'sqinlik qilish uchun javobgarlik belgilangan. Atrof tabiiy muhitni muhofaza etish va tabiiy resurslardan foydalanish ustidan davlat nazorati va boshqa vakolatli davlat organlarining qonuniy talablarini, shu jumladan huquqbuzarlik oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlarini bajarmaslik yoki ularni tekshirishga to'sqinlik qilish mazkur huquqbuzarliklarning turini tashkil qiladi.

Ekologik standartlarni yoki ekologik sertifikatlashtirish qoidalarini buzganlik uchun O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 212, 214-moddalarida javobgarlik belgilangan.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning uchinchi bo'limida ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqishga vakolatli bo'lgan organlar (mansabdor shaxslar) ko'rsatilgan. Tuman (shahar) sudining ma'muriy ishlar bo'yicha sudyasi ushbu Kodeksning 245-moddasiga muvofiq 60, 66, 67, 90-moddaning ikkinchi qismida nazarda tutilgan huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni, hamda huquqbuzarlik faktini inkor etsa, ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi barcha ishlarni, ya'ni ko'rib chiqish boshqa organlar vakolatiga kiradigan ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqadi. Ekologik huquqbuzarliklar to'g'risidagi ma'muriy ishlarni maxsus vakolatga ega bo'lgan organlarning mansabdor shaxslari - inspektorlari ko'rib chiqishga haqlidirlar. Ularning ushbu ish bo'yicha vakolatlari O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 257-moddasida (davlat sanitariya organlari), 260-moddasida (Sanoatda va konchilikda ishlarining bexatar olib borilishini nazorat qilish agentligi organlari), 261-moddasida (Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi organlari), 266¹-moddasida (Er resurslari

davlat qo‘mitasi organlari), 266²-moddasida (qishloq va suv xo‘jaligi vazirligining “O‘zsuvnazorat” respublika suv inspeksiya organlari) belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning to‘rtinchi va beshinchi bo‘limlarida ma‘muriy huquqbuzarlik to‘g‘risidagi ishlarni ko‘rib chiqish va ma‘muriy jazo tayinlash to‘g‘risidagi qarorlarni ijro etish tartibi belgilangan.

3. Ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik.

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 2-moddasiga muvofiq, mazkur Kodeksning maqsadlaridan biri bo‘lib tabiiy muhitni jinoiy tajovuzlardan qo‘riqlash hisoblanadi. Ushbu Kodeksning 193-204, va 229¹-moddalarida ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarliklar belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 193-196-moddalarida atrof muhitni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan. Ushbu jinoyatlar tarkiblari umumiy ekologik talablarni buzish oqibatida vujudga keladi. Ushbu jinoyatlar barcha tabiiy resurslarni muhofaza qilish bilan bog‘liqdir. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini ekologik jinoyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan mazkur moddalari tabiiy resurslarning huquqiy holatini buzganlik uchun jinoiy javobgarlikni belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida belgilangan ekologik jinoyatlar tarkibi ekologik huquqbuzarlik natijasida og‘ir oqibatlarining vujudga kelishi bilan bog‘liqdir. Bularga insonning o‘limi, odamlarning ommaviy ravishda kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi, ko‘p yoki ancha miqdorda zarar etkazilishi va boshqa og‘ir oqibatlar kiradi. Mazkur moddalarda ko‘rsatilgan boshqacha og‘ir oqibatlar har bir alohida holda ekologik huquqbuzarlikning og‘irligini inobatga olgan holda huquqni qo‘llovchi organlar tomonidan belgilanishi lozim.

Ekologik jinoyatlar uchun Kodeks eng kam ish haqining yuz baravarigacha jarima, uch yilgacha axloq tuzatish ishlari, uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish, olti oygacha qamoq, besh yilgacha ozodlikdan mahrum etish, mol-mulkini musodar etish kabi jazo choralarini nazarda tutadi.

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 17-moddasiga muvofiq ekologik jinoyatlar uchun 16 yoshga to‘lgan, ushbu Kodeksning 193-196-moddalarida ko‘rsatilgan jinoyatlar uchun esa 18 yoshga to‘lgan jismoniy shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladilar.

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 193-moddasida ekologiya xavfsizligiga oid norma va talablarni buzganlik uchun javobgarlik ko‘zda tutilgan. Ushbu jinoyat sanoat, energetika, transport, qishloq xo‘jaligi va boshqa ob‘ektlarni loyihalashtirish, joylashtirish, qurish va ishga tushirib foydalanishda belgilangan

ekologik normalarni buzishdan iborat. Mazkur ekologik talablarga ob'ektlarni joylashtirishda shamol oqimi, sanitar zonalarga oid talablar, zararli moddalarni chiqarib tashlashning yo'l qo'yiladigan doiralari, ob'ektlarni ekologik ekspertizadan o'tkazish yoki uning salbiy xulosasi bo'lgan taqdirda ob'ektlarning qurilishi va ishga tushirilishining man etilishi kiradi. Ushbu moddada ob'ektlarni ishga tushirish uchun qabul qilish qoidalarini buzganlik, ya'ni ekologik talablarga javob bermaydigan ob'ektlarni ishga tushirish uchun qabul qilish uchun ham javobgarlik belgilangan. Ekologik xavfsizlik qoidalarini O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunini 41-moddasida, tabiiy resurslar to'g'risidagi qonunlarning tegishli moddalarida hamda qonun osti aktlarida o'z aksini topgan. Ushbu normalarning mohiyati shundan iboratki, ob'ektlarni qurish, loyihalashtirish, joylashtirish, ishga tushirish faqat tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlari ko'zda tutilgan holdagina amalga oshirilishi mumkin. Har bir turdagi ob'ektlar uchun aniq ekologik xavfsizlik talabi qurilish me'yorlari va qoidalarida, alohida ob'ekt uchun esa, uning qurish loyihalarida o'z aksini topadi. Jinoyat kodeksining 193-moddasida ko'zda tutilgan jinoyatning ob'ektiga bo'lib ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan qoidalar kiradi. Mazkur jinoyatning sub'ekti bo'lib faqat mansabdor shaxslar hisoblanadi. Ularning qatoriga loyihani tasdiqlovchi, ma'lum bir ishlarga ruxsat beruvchi, yuqorida ko'rsatilgan ob'ektlarni qabul qilib oluvchi yoki ekologik xavfsizlik talablarining bajarilishini tashkil etuvchi yoxud nazorat qiluvchi mansabdor shaxslar kiradilar. Jinoyatning sub'ektiv tomoni bo'lib ehtiyotsizlik aybi hisoblanadi. Jinoyat ob'ektiv tomoni mazkur mansabdor shaxslarning aybli harakati (ishga tushirish bo'yicha ruxsat berish, loyiha talablarini buzib, uni amalga oshirish va hokazo) yoki harakatsizligi (tozalash uskunalarni ta'mirlamaslik, ulardan foydalanmaslik va hokazo) kabilarda ifodalanadi.

Atrof tabiiy muhitni ifloslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib ko'rsatish uchun jinoiy javobgarlik O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksining 194-moddasida belgilangan. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 28-moddasiga muvofiq shunday ma'lumotlarni taqdim etish atrof tabiiy muhitning holati, tabiiy resurslardan foydalanish ustidan kuzatuv, maxsus vakolat berilgan organlar, shuningdek, faoliyati atrof tabiiy muhitning holatini yomonlashtiradigan yoki yomonlashtirishi mumkin bo'lgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu kuzatuv ma'lumotlarini, Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasiga va boshqa organlarga berilishi shart. Bundan tashqari, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 38-moddasiga muvofiq korxonalar, muassasa va tashkilotlar falokat haqida va uni bartaraf etish yuzasidan ko'rilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida mahalliy davlat hokimiyati va tabiatni muhofaza qilish organlariga darhol xabar berishlari shart. "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 24-moddasida korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi majburiyatlari qatorida chiqariladigan chiqindilar hamda fizikaviy omillarning hisobini yuritish va belgilangan tartibda statistika hisobotini taqdim etish hamda korxonalar va transport kommunikatsiyalarini ta'sir doirasida atrof muhitga hamda aholining salomatligiga zararli ta'sir ko'rsatilishini baholash ko'zda tutilgan. Mazkur jinoyat

maxsus vakolatga ega bo'lgan mansabdor shaxs, ya'ni atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to'g'risida ma'lumotlarni yig'adigan yoki yig'ish ustidan nazorat olib boradigan hamda tegishli organlarga taqdim etish bo'yicha ma'sul shaxs tomonidan sodir etiladi. Ushbu moddada mazkur ma'lumotlar turlari aniq qilib berilgan. Bular qatoriga ekologik xalokatlar yoki atrof muhitni radiatsion, kimyoviy va bakteriologik ifloslanishi yoxud aholi salomatligining holatiga doir ma'lumotlar kiradi. Mazkur jinoyatning tarkibi faqat atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi to'g'risidagi ma'lumotlarni yashirish yoki buzib ko'rsatish oqibatida aholining ommaviy kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi yoki boshqa og'ir oqibatlarni kelib chiqishiga sabab bo'lgan taqdirda vujudga keladi. Mazkur jinoyat faqat qasddan sodir etilishi mumkin. Ob'ektiv tomondan harakat yoki harakatsizlik orqali sodir etiladi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 195-moddasida atrof tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish choralarini ko'rmaslik uchun javobgarlik belgilangan. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 47-moddasi oltinchi xat boshiga muvofiq atrof tabiiy muhitni tiklash, unga zararli ta'sir oqibatlarini bartaraf etish choralarini ko'rmaganlikda aybdor bo'lgan shaxslarning javobgarlikka tortilishi ko'zda tutilgan. O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksini 95-moddasida tabiiy muhitni tiklash, tabiiy zaxiralarni qayta hosil qilish va tabiiy muhitga zararli ta'sir ko'rsatish oqibatlarini bartaraf etish choralarini ko'rmaganlik uchun ma'muriy javobgarlik belgilangan. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 195-moddasida atrof tabiiy muhit ifloslangan joylarni dezaktivatsiya qilish yoki boshqacha tarzda tiklash choralarini ko'rmaslik yoki bunday ishlarni etarli darajada bajarmaslik uchun jinoiy javobgarlik nazarda tutilgan. Mazkur jinoyatning tarkibi, agar ushbu huquqbuzarlik odamlarning ommaviy ravishda kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi yoki boshqa og'ir oqibatlarga sabab bo'lsa, hosil bo'ladi. Ushbu jinoyatning ob'ekti bo'lib atrof tabiiy muhitning ifloslanishi oqibatlarini bartaraf qilish bo'yicha belgilangan tartibi hisoblanadi, uning sub'ekti bo'lib esa, korxonaning atrof tabiiy muhitning muhofaza qilish majburiyatni bajarish uchun mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslar hisoblanadilar. Ob'ektiv tomondan, bu jinoyat harakat yoki harakatsizlik natijasida sodir etiladi, sub'ektiv tomondan esa, ehtiyotsizlik oqibatida sodir etiladi

O'zbekiston Respublikasining Er kodeksini 79-moddasiga muvofiq, erlarni muhofaza qilish maqsadida ularni ishlab chiqarish, kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishidan, suv va shamol eroziyasidan, sho'rlanishidan va boshqa salbiy toifadagi buzilishlardan yuridik va jismoniy shaxslar himoya qilishlari shart. Ushbu Kodeksning 81-moddasiga muvofiq, kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanish natijasida ekologiya va sanitariya-gigienaga oid talablarga javob beradigan mahsulot olish ta'minlanmayotgan er uchastkalari qishloq xo'jaligi oborotidan chiqarilishi va konservatsiya qilinishi lozim. Erlarni buzish sifatida keyinchalik xo'jalik uchun foydalanishga to'sqinlik qiluvchi uning foydali xususiyatlarini to'liq yoki qisman yo'qotishga olib keluvchi harakatlar tushunilishi lozim. Asosan, qishloq xo'jaligi erlari

ulardan noto'g'ri foydalanish (noto'g'ri sug'orish, kimyoviy moddalarni me'yoridan ortiq qo'llash va boshqalar) natijasida buzilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 196-moddasida ko'zda tutilgan jinoyat ob'ekti er, suv va atmosfera havosining ifloslanishdan muhofaza qilishni belgilangan tartibi. Mazkur jinoyatning sub'ekti bo'lib, ham mansabdor shaxslar, ham fuqarolar hisoblanadilar. Jinoyat ehtiyotsizlik yoki qasddan sodir etiladi. Jinoyatning ob'ektiv tomoni aybli harakat yoki harakatsizlikdir.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 197-moddasi er, er osti boyliklaridan foydalanish shartlarini yoki ularni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun javobgarlik belgilaydi. Mazkur moddada belgilangan jinoyatning ob'ekti erdan va er osti boyliklaridan foydalanishning belgilangan tartibi. Erlardan foydalanish shartlari O'zbekiston Respublikasining Er kodeksida belgilangan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining Er Kodeksini 40-moddasida er egasi, erdan foydalanuvchi va ijarachi er uchastkasidan belgilangan maqsadlarda oqilona foydalanishi, tuproq unumdorligini oshirish, ishlab chiqarishda tabiatni muhofaza qiluvchi texnologiyalarni qo'llashi, o'z xo'jalik faoliyati natijasida hududda ekologik vaziyatning yomonlashuviga yo'l qo'ymaslik va boshqa majburiyatlar ko'zda tutilgan. Bundan tashqari, shunga o'xshash boshqa majburiyatlar mazkur kodeksning 48, 79 va boshqa moddalarida mustaxkamlangan. Agar ushbu talablarni bajarmaganlik natijasida og'ir oqibatlar vujudga kelsa, mazkur moddada ko'zda tutilgan jinoyat sodir etilgan deb hisoblanadi. Erdan foydalanish qoidalarining buzilishi natijasida odamlarning kasallanishi, hayvonot va o'simlik dunyosining nobud bo'lishi, qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining keskin pasayib ketishi og'ir oqibatlar toifasiga kiradi.

Er osti boyliklaridan foydalanish talablari O'zbekiston Respublikasining "Er osti boyliklari to'g'risida"gi qonunning 13-15, 18, 24-25, 29, 30-33, 36-38-moddalarida o'z aksini topgan. Masalan, er osti boyliklaridan foydalanuvchilarga er osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ishlarning bexatar olib borilishi, atrof tabiiy muhitni, binolar va inshootlarni er osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ishlarning zararli ta'siridan muhofaza qilish majburiyatlari yuklatilgan. Agar er osti boyliklaridan foydalanish qoidalarining buzilishi natijasida odamlarning kasallanishiga, hayvonot va o'simlik dunyosini nobud bo'lishiga, foydali qazilmalarni qazib olishning to'xtatilishiga va boshqa og'ir oqibatlarga olib kelsa, mazkur moddada ko'rsatilgan jinoyat sodir etilgan deb hisoblanishi lozim. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 197-moddasida belgilangan jinoyatning sub'ekti mansabdor shaxslar va fuqarolar hisoblanadilar. Mazkur jinoyat qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilishi mumkin. Jinoyatning ob'ektiv tomoni harakat (man etilgan talablarni sodir etish) yoki harakatsizlik (qonun hujjatlarida belgilangan majburiyatlarni bajarmaslik) bilan tafsiflanadi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 198-moddasida ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast etkazish yoki ularni nobud qilish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Ushbu moddaning birinchi qismida olovga ehtiyotsizlik bilan

munosabatda bo'lish natijasida ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast etkazish yoki ularni nobud qilish natijasida ko'p miqdorda zarar etkazilsa yoki boshqa bir og'ir oqibatlar vujudga kelsa, jinoiy javobgarlikka tortish belgilangan. O'zbekiston Respublikasining "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunining 10-moddasiga muvofiq, o'simlik dunyosi ob'ektlaridan foydalanish joylarida yuridik va jismoniy shaxslar yong'in xavfsizligiga rioya etishlari va yong'inga qarshi tadbirlarni amalga oshirishlari, yong'in chiqqan hollarda esa, uni o'chirish chora-tadbirlarini ko'rishlari shart. Xuddi shunday majburiyat O'zbekiston Respublikasining "O'rmon to'g'risida"gi qonunini 30 va 32-moddalarida mustaxkamlangan. Ushbu jinoyatning ob'ekti o'rmonlarda va o'simlik dunyosi joylashgan joylarda yong'inga qarshi xavfsizlikning belgilangan talablaridir. Ushbu jinoyatning sub'ekti fuqaro va mansabdor shaxslar bo'lishi mumkin. Sub'ektiv tomondan, bu jinoyat faqat ehtiyotsizlik orqasidan sodir etiladi. Ob'ektiv tomondan, harakat yoki harakatsizlik oqibatida sodir etiladi.

Ushbu moddada ko'rsatilgan ko'p miqdorda zarar etkazish deganda, eng kam ish haqining yuz baravaridan uch yuz baravarigacha miqdordagi zarar tushuniladi. Boshqa og'ir oqibatlar deganda, dov-daraxtlarning katta maydonda tiklab bo'lmaydigan darajada nobud qilinishi tushuniladi.

Ushbu moddaning ikkinchi qismida o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarni qonunga xilof ravishda kesib, ko'p miqdorda zarar etkazilganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Daraxtlar va boshqa dov-daraxtlarni, shu jumladan o'rmonlarda, kesish uchun foydalanish o'simlik dunyosidan maxsus foydalanish toifasiga kiradi va buning uchun o'rmon xo'jaligi yoki tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishilgan holda mahalliy davlat hokimiyati organlarining ruxsatiga binoan, amalga oshirish mumkin. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini mazkur moddasida dov-daraxtlarni qonunga xilof ravishda kesish deganda, ruxsatsiz yoki ruxsati bo'la turib, uning talablarini buzgan holda dov-daraxtlarni kesish tushuniladi.

Ushbu moddaning ikkinchi qismida ko'zda tutilgan jinoyatning ob'ekti o'rmon va boshqa dov-daraxtlarni kesishning belgilangan tartibidir. Sub'ektiv tomondan, qasddan yoki ehtiyotsizlik aybi bilan sodir etiladi. Ushbu jinoyat ob'ektiv tomondan faqat harakat orqali sodir etilishi mumkin.

Mazkur moddaning uchinchi qismida ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast etkazish, ularni payxon qilish, nobud qilish uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Ushbu jinoyat ekinzor, o'rmon yoki boshqa dov-daraxtlarga shikast etkazish, ularni payxon qilish, nobud qilish, noqonuniy ravishda mol boqish yoki mollarni haydab o'tish, avtomobil yoki qishloq xo'jaligi va boshqa texnikani haydab o'tishda yoxud ekinzorlarda qurilish va boshqa ishlarni amalga oshirishda sodir etilishi mumkin. Ushbu jinoyatning ob'ekti o'rmonlarda va boshqa ekinzorlarda mol boqish va pichan o'rish, daraxtlarni va boshqa ekinzorlarni muhofaza qilishning belgilangan tartibidir. Ushbu jinoyatning sub'ekti fuqarolar va mansabdor shaxslar hisoblanadi.

Mazkur jinoyat sub'ektiv tomondan qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan ob'ektiv tomonidan esa harakat yoki harakatsizlik bilan sodir etiladi.

Mazkur moddada belgilangan jinoyatlar oqibatida etkazilgan zararni aniqlashda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 27 iyuldagi 293-sonli "O'zbekiston Respublikasi o'simlik dunyosiga etkazilgan ziyonni undirish bo'yicha miqdorini hisoblash uchun taksalarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori qo'llanilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 199-moddasida o'simliklar kasalliklari va zararkunandalari bilan kurashish talablarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 42-moddasiga muvofiq yuridik va jismoniy shaxslar kimyoviy moddalarni saqlash, tashish, qo'llash chog'ida ekologiya talablariga rioya qilishlari, ularni qo'llashning zararli oqibatlarini oldini olish va bartaraf etish chora-tadbirlarini ko'rishlari shart. O'zbekiston Respublikasida qo'llanilishi ruxsat etilgan kimyoviy moddalar ro'yxati Vazirlar Mahkamasi qoshidagi maxsus komissiya tomonidan tasdiqlanadi. O'simliklar kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurashish chora-tadbirlari amalga oshirilganda, inson salomatligini ta'minlovchi sanitariya va gigiena qoidalariga hamda o'simlik, hayvonot dunyosi, shuningdek atrof tabiiy muhitning boshqa ob'ektlarini muhofaza etish talablariga rioya etilishi lozim. Xususan, "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 24-moddasida, "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 33-moddasida o'simliklarni himoya qilish vositalari va boshqa dorilarini qo'llash paytida o'simlik hamda hayvonot dunyosi ob'ektlari o'sadigan (yashaydigan) muhitni muhofaza qilish talablari hisobga olinishi to'g'risidagi qoidalarga rioya etish majburiyati mustaxkamlangan. Mazkur jinoyatning ob'ekti o'simliklar kasalliklari yoki zararkunandalari bilan kurashish bo'yicha belgilangan tartib hisoblanadi. Ushbu jinoyatning sub'ekti fuqarolar va mansabdor shaxslar hisoblanadi. Ob'ektiv tomondan, harakat bilan sodir qilinadi. Sub'ektiv tomondan esa ehtiyotsizlik yoki qasddan sodir etilishi mumkin. Ushbu moddada nazarda tutilgan og'ir oqibatlar deb odamlarning zaxarlanishi oqibatida kasal bo'lishi, o'simlik va hayvonot dunyosi ob'ektlarining ko'p miqdorda nobud bo'lishini tushunish lozim.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 200-moddasida veterinariya yoki zootexnika qoidalarini buzish hayvon yoki parrandalar epidemiya (epizootiya)sining tarqalishiga, ularni yalpi qirilib ketishiga yoki boshqa oqibatlarni kelib chiqishiga sabab bo'lganda jinoiy javobgarlik belgilangan. O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 3 sentyabrdagi "Veterinariya to'g'risida"gi qonunining 12 va 18-moddalarida veterinar xizmati hamda hayvonlar egalarining veterinariya bo'yicha majburiyatlari belgilangan. Veterinariya va zootexnika qoidalari hayvonlarni yuqumli kasalliklarining oldini olish yoki ular kasallikka chalingan taqdirda kasallanish oqibatlarini bartaraf etish hamda kasallik tarqalishiga qarshi chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. Hayvonlarning yalpi kasallanishi oqibatida ularning mahsuloti orqali insonlarning salomatligiga yuqumli bo'lgan brutsellez, salmonellez va boshqa yuqumli kasalliklar bilan zarar etkazilishi mumkin. Mazkur jinoyatning ob'ekti veterinariya yoki zootexnika ishlarini amalga

oshirishning belgilangan tartibidir. Ushbu jinoyatning og'ir oqibatlariga insonlarning yuqumli kasalliklar bilan kasallanishi, hayvon va parranda mahsulotlarining yaroqsiz bo'lishi, yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish uchun sarflangan harajatlarni kiritish mumkin. Bu jinoyat sub'ektiv tomondan, qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan sodir etilishi mumkin. Ob'ektiv tomondan esa, ushbu jinoyat harakat yoki harakatsizlik bilan sodir etiladi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 202-moddasi hayvonot va o'simlik dunyosidan foydalanish tartibini buzganlik uchun jinoiy javobgarlikni belgilaydi. Ushbu moddaning birinchi qismiga muvofiq, ovchilik, baliqchilik yoki noyob hayvonlarning yoki shifobaxsh, oziq-ovqat va dekorativ o'simliklardan yoxud alohida muhofaza qilinadigan hududlarda hayvonot va o'simlikdan foydalanish tartibi va shartlarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Mazkur jinoyat, agar ancha miqdorda (eng kam ish haqining o'ttizdan yuz baravarigacha) ziyon etkazilsa, tugallangan deb hisoblanadi. Mazkur moddada ko'zda tutilgan qoidalar O'zbekiston Respublikasining "O'simlik dunyosini muhofaza etish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi, "Hayvonot dunyosini muhofaza etish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi, "O'rmon to'g'risida"gi qonunlarida, Vazirlar Mahkamasining 1991 yil 10 aprel 95-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi hududida ov qilish, ovchilik-baliq ovlash xo'jaligini yuritish to'g'risida"gi Nizomida, Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tasdiqlagan "O'zbekiston Respublikasi hududida ov qilish va baliq tutish qoidalarini"da o'z aksini topgan. Hayvonot va o'simlik dunyosidan foydalanishning umumiy talablariga ruxsatnoma asosida maqsadli hamda ruxsatnomada ko'zda tutilgan miqdor va turlarda foydalanish kiradi.

Agar hayvonot va o'simlik dunyosidan foydalanish qoidalarini buzib, qizil kitobga kiritilgan ob'ektlardan foydalanish yoki katta miqdorda (eng kam ish haqining o'ttiz baravaridan yuz baravarigacha) ziyon etkazilsa, yoxud bir guruh shaxslar tomonidan oldindan til biriktirib sodir etilsa, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 202-moddasi ikkinchi qismi bilan kvalifikatsiya qilinishi lozim. qizil kitobni yuritish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992 yil 9 martdagi 109-sonli "O'zbekiston Respublikasining qizil kitobi to'g'risida"gi qarori bilan belgilangan.

Agar ov qilish, baliq tutish, yoxud hayvonot va o'simlik dunyosidan foydalanishning boshqa qoidalarini xavfli retsedivist tomonidan shaxsning o'z xizmat mavqeidan foydalanib, er, suv yoki havoda ishlatiladigan mexanizatsiyalashgan vositalardan foydalanib; portlash qurilmalari, zaxarli kimyoviy moddalar yoki boshqa yalpi qirib yuboradigan usullarni qo'llab, uyushgan guruh tomonidan, juda ko'p (eng kam ish haqining uch yuz baravaridan ortiq bo'lgan) miqdorda zarar etkazib sodir etilsa, bu jinoyat mazkur moddaning uchinchi qismi bilan kvalifikatsiya qilinadi. Bu jinoyatning ob'ekti hayvonot va o'simlik dunyosidan foydalanishning belgilangan tartibi hisoblanadi. Bu jinoyatlar fuqaro va mansabdor shaxslar tomonidan sodir etilishi mumkin. Ushbu jinoyat qasddan sodir etiladi. Ob'ektiv tomondan, harakat bilan tavsiflanadi.

O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksini 203-moddasida suv yoki suv havzalaridan foydalanish shartlarini buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan. Suv va suv havzalaridan foydalanish shartlari “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi qonunning 19-moddasida, “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi qonunning 12-15, 17, 30, 35 va boshqa moddalarida hamda Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 3 avgustdagi 385-sonli “Limitlangan suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi qarorida ko‘zda tutilgan. Suv va suv havzalaridan foydalanish qoidalarini buzishga quyidagilar kiradi: o‘zboshimchalik bilan suvdan foydalanish, limitlarga rioya qilmasdan suv olish, suvlarning ifloslanishi, bulg‘alanishi hamda ularni zararli ta’sirining oldini oluvchi qurilma va moslamalarsiz korxonalar yoki boshqa ob’ektlarni ishga tushirish, suvlardan xo‘jasizlarcha foydalanish, suv xo‘jalik inshootlari va qurilmalarini buzish hamda ulardan foydalanish qoidalarini buzish va boshqalar. Mazkur jinoyatning ob’ekti suv va suv havzalaridan foydalanishning belgilangan tartibi. Uning sub’ekti fuqaro va mansabdor shaxslar hisoblanadi. Sub’ektiv tomondan, bu jinoyat qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida sodir etiladi. Ob’ektiv tomondan, bu jinoyat harakat yoki harakatsizlik orqasidan sodir qilinishi mumkin.

Atrof tabiiy muhitga etkazilgan zararni undirishning huquqiy asoslari

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik va uni ifloslantirish natijasida atrof tabiiy muhitga ekologik va iqtisodiy zarar etkaziladi.

Iqtisodiy zarar tabiiy ob’ektlarning nobud bo‘lishi, buzilishi, yo‘q bo‘lib yoki kamayib ketishi hamda tabiiy resurslardan foydalanuvchilarning xo‘jalik manfaatlariga ziyon etkazilishi bilan namoyon bo‘ladi. Masalan, suvlarning ifloslanishi oqibatida suv havzasida baliqlar nobud bo‘ladi, ushbu suv ichimlik va qishloq xo‘jalik maqsadlarida foydalanishga yaroqsiz bo‘lib qolishi oqibatida boshqa suv manbaalaridan foydalanish yoki suvlarni tozalash uchun ko‘shimcha sarf xarajatlarni keltirib chiqaradi.

Ekologik zarar tabiiy sharoitning yomonlashuvi, tabiiy ob’ektlarning son va sifat jihatdan salbiy o‘zgarishlari orqali namoyon bo‘lib, insonlarning toza, sog‘lom va qulay tabiiy muhitga bo‘lgan huquqlari buziladi. Masalan, atmosfera havosining ifloslanishi oqibatida odamlarning yashash sharoiti yomonlashib, ularning sog‘lig‘iga zarar etkazilishi mumkin. Ekologik zarar insonlarning sog‘lig‘iga hamda kelajak avlodlar salomatligiga ziyon etkazishi mumkin.

Odatda, atrof tabiiy muhitga etkazilgan zarar ham ekologik ham iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lib, salbiy o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Atrof tabiiy muhitga etkazilgan zarar oqibatlarini bartaraf etib bo‘lmasligi, ya’ni ba’zi tabiiy ob’ektlar (tabiiy yodgorliklar, qazilma boyliklar)ni qayta tiklanmasligi, ekologik zararining oqibatlari ma’lum muddat o‘tgach, vujudga kelishi (o‘simlik hamda hayvonot dunyosi ob’ektlarining turlaridan foydalanish va muhofaza qilish qoidalarini buzish oqibatida ularning keyinchalik keskin kamayib ketishi, noyob va yo‘qolib

borayotgan toifalarga tushib qolishi) mumkin yoki ushbu oqibatlarini ekologik talablar buzilmagan hududlarda, shu jumladan boshqa davlatlarda vujudga kelishi kabi xususiyatlarga ega.

Atrof tabiiy muhitga etkazilgan zararni undirishning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib faqat noqonuniy ravishda etkazilgan zararni undirish mumkinligi hisoblanadi. Bu qoidaning negizi tabiiy resurslardan har qanday foydalanishda atrof tabiiy muhitga ma'lum darajada salbiy ta'sir ko'rsatilishidan iborat, chunki zamonaviy sharoitda chiqindisiz, ekologik jixatdan sof toza texnologiya mavjud emas va tabiiy resurslardan foydalanmasdan turib ishlab chiqarishni rivojlantirib bo'lmaydi. SHuning uchun iqtisod va ijtimoiy sohani rivojlantirish maqsadida insoniyat tabiiy resurslarni oqilona ravishda o'zlashtirishi lozim. Ayni vaqtda atrof tabiiy muhitga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatishning oldini olish maqsadida qonun hujjatlarida unga zararli ta'sir ko'rsatishning yo'l qo'yiladigan doiralari (chegaralari) belgilanadi. Ushbu doiralar har bir tabiiy resurs bo'yicha alohida belgiladi. Masalan, erlarga mineral o'g'itlar, pestitsit, gerbetsidlarni qo'llash me'yorlari orqali uning tabiiy holati saqlanadi, atmosfera havosiga chiqariladigan zararli moddalar va biologik oragnizmlar uchun yo'l qo'yiladigan miqdorlari orqali havoning insonga va tabiiy muhitga zarar ko'rsatmaydigan sifati ta'minlanadi. SHundan kelib chiqqan holda, shuni aytish mumkinki, atrof tabiiy muhitga faqat noqonuniy, aybli harakat yoki harakatsizlik natijasida etkazilgan zarar undiriladi.

Atrof tabiiy muhitga etkazilgan zarar O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksini 985-moddasiga, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning 49-moddasiga va tabiiy ob'ektlar to'g'risidagi tegishli qonunlarning tegishli moddalariga muvofiq, zarar etkazgan shaxs tomonidan to'liq hajmda qoplanishi lozim. Ushbu qoida etkazilgan zararni qoplashning asosiy talabini belgilaydi. SHu bilan birga, ushbu Kodeksning 2-moddasi beshinchi qismida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish munosabatlariga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari ushbu munosabatlarni maxsus qonunlar bilan tartibga solinmaydigan hollarda qo'llanilishi ko'rsatilgan. SHuning uchun atrof tabiiy muhitga etkazilgan zararni undirishning quyidagi o'ziga xos xususiyatlari mavjud: o'simlik va hayvonot dunyosiga etkazilgan zararni taksa uslubi asosida undirish. Bu xususiyatni belgilashdan sabab shundan iboratki, ushbu ob'ektlarga etkazilgan haqiqiy zararni aniqlashning murakkabligi amaliyotdan kelib chiqqan holda, har bir hayvonot va o'simlik dunyosi turidan noqonuniy foydalanish yoki nobud qilish uchun oldindan belgilangan miqdorlar asosida etkazilgan zarar undiriladi. Masalan, o'simlik dunyosiga etkazilgan zararni hisoblash O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 27 iyuldagi 293-sonli qarori bilan tasdiqlangan taksalar asosida amalga oshiriladi.

Atrof tabiiy muhitga etkazilgan zarar har xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, tabiiy ob'ektlar nobud bo'ladi, ularning holati yomonlashadi. Ikinchidan, yuridik va jismoniy shaxslarning moddiy manfaatlariga ziyon etkaziladi, masalan, atmosfera va suvlarning holati yomonlashishi oqibatida qishloq xo'jalik mahsulotlari

nobud bo‘ladi yoki hosildorlik pasayib ketadi. Uchinchidan, inson salomatligiga ziyon etkazilib, odamlarning kasallanish hollari (dararjasi) ko‘payadi.

Atrof tabiiy muhitga zarar fuqarolik-huquqiy huquqbuzarlik sodir etilishi oqibatida etkaziladi. Atrof tabiiy muhitga zarar yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ehtiyotsizlik yoki qasddan hamda harakat yoki harakatsizlik natijasida sodir etiladi. Ushbu holat huquqbuzarlikning tarkibi xosil bo‘lishi uchun qilingan harakat yoki harakatsizlik va kelib chiqqan oqibatlar o‘rtasidagi sababiy bog‘lanish mavjud bo‘lishi lozim.

Atrof tabiiy muhitga etkazilgan zararning tarkibiga quyidagilar kiradi: haqiqiy etkazilgan zarar, ekologik zararning oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan harajatlar, olinmagan daromadlar va boshqalar.

Haqiqiy etkazilgan zararga nobud bo‘lgan o‘simlik va hayvonot dunyosi ob‘ektlarining, qishloq xo‘jalik ekinlarining qiymati kiradi.

Tabiiy resurslarga bo‘lgan huquqlarni cheklash, to‘xtatib turish va undan mahrum etish

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning oqilonaligini ta‘minlashda javobgarlik sifatida qo‘llaniladigan tabiiy resurslarga bo‘lgan huquqlarni cheklash, to‘xtatib turish va undan mahrum etish alohida ahamiyatga ega.

Yuridik adabiyotlarda ekologik huquqiy javobgarlik ikki ma‘noda tahlil qilinadi. Birinchidan, keng ma‘noda, ya‘ni ekologik talablarni buzganlik uchun, umuman, barcha turdagi yuridik javobgarlik choralarining qo‘llanilishi va ikkinchidan, tor ma‘noda, ya‘ni tabiiy resurslarga bo‘lgan huquqlarni cheklash, to‘xtatib turish va undan mahrum etish⁶[10] tushuniladi. Tabiiy resurslarga bo‘lgan huquqlarni cheklash, to‘xtatib turish va undan mahrum etish kabi jazo choralarining huquqiy nazariyada tan olingan yuridik javobgarlikning to‘rtta turiga mansub javobgarlik choralariga kiritib bo‘lmaydi. Chunki o‘z mohiyatiga hamda qo‘llash tartibiga ko‘ra bular mulkiy, ma‘muriy, jinoiy va intizomiy jazo choralaridan tubdan farq qiladi.

Ekologik huquqiy javobgarlikning asoslari va uni qo‘llash tartibi bevosita ekologik qonun hujjatlarida o‘z aksini topgan. O‘zbekiston Respublikasi “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi qonunining 23-moddasiga muvofiq, tabiiy resurslardan foydalanish talablarini muttasil buzadigan foydalanuvchi tabiiy resurslardan foydalanish huquqidan mahrum etilishi mumkin. Bunday qoidalar alohida tabiiy resurslarning huquqiy holatini belgilovchi qonunlarga kiritilgan, masalan, O‘zbekiston Respublikasi Er kodeksining 36 va 38-moddalari, “Er osti boyliklari to‘g‘risida”gi qonunning 19-moddasi, “Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida”gi qonunning 43, 57, 60, 74-moddalari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 3 avgustdagi 385-sonli

qarori bilan tasdiqlangan “Suvdan limitlangan foydalanish bo‘yicha vaqtincha Tartibi”ning 6-bandi, “O‘rmon to‘g‘risida”gi qonunning 40-moddasida mazkur tabiiy resurslardan foydalanish huquqining cheklanishi, to‘xtatib turilishi va mahrum etilishi ko‘zda tutilgan. Ushbu normalarda tabiiy resurslardan foydalanish huquqining cheklanishi, to‘xtatib turilishi va mahrum etilishi faqat ekologik talablarni qo‘pol va muntazam ravishda buzish oqibatida qo‘llash mumkinligi ko‘zda tutilgan.

Ekologik qonun hujjatlariga muvofiq, tabiiy resurslardan foydalanish huquqini cheklanishi, to‘xtatib turilishi va mahrum etilishi ushbu huquqni bergan organ tomonidan amalga oshiriladi. Bu esa ushbu jazo choralarini qo‘llashning ma‘muriy, jinoiy, fuqarolik jarayonidan farqini namoyon etadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Er kodeksining 36 va 38-moddalariga muvofiq, er uchastkasidan boshqa maqsadlarda foydalanilganda, er uchastkasidan oqilona foydalanilmaganda, er uchastkasidan tuproq unumdorligini pasayishiga, uning kimyoviy va radioaktiv moddalar bilan ifloslanishiga, ekologik vaziyatni yomonlashuviga olib keladigan usullar bilan foydalangan taqdirda, erlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini amalga oshiruvchi Er resurslari davlat qo‘mitasi va Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi organlari er egalari va erdan foydalanuvchilarni oldindan ogohlantirilgandan keyin er uchastkasini bergan organga uni olib qo‘yish haqida taqdimnoma kiritadi. Er uchastkasini bergan organ taqdimnoma asosida bir oylik muddatda er uchastkasini olib qo‘yish haqida qaror chiqaradi.

Agar ekologik talablar buzilib, uning oqibatlarini va kelib chiqish sabablarini bartaraf etish uchun keskin choralar ko‘rish shart bo‘lmasa, ammo tabiiy resursga salbiy ta‘sir ko‘rsatayotgan bo‘lsa, tabiiy resurslardan foydalanish huquqi cheklanishi yoki to‘xtatib qo‘yilishi mumkin. Tabiiy resursdan foydalanuvchining huquqini cheklashda u ushbu huquqdan mahrum etilmaydi faqat uni tabiiy resurslarga nisbatan huquqi cheklanadi va/yoki unga qo‘shimcha majburiyatlar yuklanadi. Masalan, qonun hujjatlarda er maydonidan foydalanishning ayrim faoliyat turlarini cheklash yoki tabiatni muhofaza qilish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlarini amalga oshirish va hokazolar ko‘zda tutilgan. Tabiiy resursdan foydalanish huquqini to‘xtatib turishda foydalanuvchi ma‘lum bir muddatga o‘z huquqlarini amalga oshira olmaydi. Masalan, “Suv va sudan foydalanish to‘g‘risida”gi qonunning 74-modasiga muvofiq, suv ob‘ektlariga oqova suvlarni oqizish shartlari buzilsa, tabiatni muhofaza qilish hamda sanitariya nazorati organlari oqova suvlarni oqizishni cheklashlari va to‘xtatib qo‘yishlari, hattoki, ayrim sanoat yoki boshqa korxonalar, tashkilot, muassasa va ularning sexlari va boshqa ob‘ektlarining faoliyatini to‘xtatib qo‘yishlari mumkin deb ko‘zda tutilgan.

Nazorat savollari.

1. YUridik javobgarlik nima?
2. Ijtimoiy xavflilik tushunchasi nima?

3. Ekologik qonun xujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik qanday?
4. Ekologik qonun xujjatlarini buzganlik uchun javobgarlikning turlari.
5. Ekologik qonunchilik buzganlik uchun javobgarlik tushunchasi, xususiyatlari va turlari qanday?
6. Ekologik qonunchilikni buzganlik uchun intizomiy javobgarlikga tushuncha bering?
7. Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik nima?
8. Ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlik javobgarlik masalasi qanday?
9. Atrof tabiiy muhitga etkazilgan zararni qoplash tartibi.

Tayanch soʻz va iboralar.

YUridik javobgarlik, ayb, xarakter va xarakatsizlik, ijtimoiy xavflilik, ekologik huquqiy javobgarlik, ekologik huquqbuzarliklar ob'ekti, ekologik huquqbuzarliklar ob'ekti, ekologik huquqbuzarliklar ob'ektiv tomoni, ekologik huquqbuzarliklar sub'ekti, ekologik huquqbuzarliklar sub'ektiv tomoni.

G L O S S A R I Y

Tabiatni muhofaza qilishga oid qonunchilik – atrof-muhit muhofazasi, tabiiy manbalardan foydalanish tartibini belgilovchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar majmuasi.

Tabiiy ofat – vayronagarchilikka olib keluvchi, odatda to'xtatib bo'lmaydigan tabiiy hodisa: zilzila, suv toshqini, sel, tayfun, vulqon otilib chiqishi, qurqoqchilik, cho'llashish, zararkunandalarning ommaviy ravishda ko'payishi, changlatuvchi hasharotlarning hosilga xatar etish darajasida kamayishi va h.k.

Ekologik inqiroz - inson faoliyati yoki tabiiy omillar (mas. iqlimning o'zgarishi) ta'siri ostida atrof-muhit holatining turqun, nisbatan asta-sekin, qaytarish mumkin bo'lgan yoki qaytarish mumkin bo'lmagan ravishda yomonlashuvi (strukturasining soddalashishi, energetik yoki ekologik potensialining pasayishi).

Ekologik nazorat - davlat organlari, korxonalar va fuqarolarning ekologik me'yoriy va qoidalarga rioya qilishni ta'minlash bo'yicha faoliyati. Davlat, ishlab chiqarish va jamoat E.n. farqlanadi.

Ekologik nazorat (kuzatuv) - vakolatli davlat organlari tomonidan belgilangan ekologik me'yoriy va qoidalarga rioya qilishni nazorat qilish.

Ekologik nizo - ma'lum hududda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish maqsad va vositalarining tabiatning o'zini-o'zi tiklash qobiliyatlari bilan o'zaro nomutanosibli.

Ekologik xavf - aholi salomatligi va/yoki atrof-muhit holatining o'rtacha statistik ko'rsatkichlaridan o'qishiga sababchi bo'lishi mumkin bo'lgan nomaqbul vaziyat; atrof-muhit holatini ifodalovchi ayrim parametrlari, alomatlarini, omillarining belgilangan (optimal, yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan) qiymatlaridan chetlashi.

Ekologik-huquqiy javobgarlik - jismoniy va yuridik shaxslarning tabiatni muhofaza qilish qonunlarini buzganlarida vujudga keladigan javobgarliklari.

Ekologik-iqtisodiy javobgarlik - ekologik qonunbuzarlik oqibatida keltirilgan zararni qoplash.

Ekologik huquqbuzarlik – atrof-muhitga va tabiiy resurs-larga ekologik zarar keltirish, amaldagi qonunlarni va huquqni buzish. Ekologik huquqbuzarlik (ma'lum shartlarga ko'ra) 2 yo'nalishda ko'rib chiqiladi: 1) iqtisodiy – tabiat ob'ektlarini yo'q qilish, ularga zarar keltirish, ifloslantirish va kamaytirish natijasida mulkiy manfaatlarining poymol qilinishi; 2) ekologik – tabiat ob'ektlarining tabiiy holati yomonlashishi, ularning ekologik aloqa va funksiyalarining zaiflashishi, o'z-o'zini tozalash va o'z-o'zini tiklash qobiliyatlarining kamayishi, tabiatning (shu jumladan insonning) himoyaviy xususiyatlarining zaiflashishi.

Ekologik jinoyatlar – jinoyat kodeksi moddalariga to'qri keladigan tabiatni muhofaza qilish talablari va shartlarini buzish. Ma'muriy huquqbuzarliklardan farqli ravishda ekologik jinoyatlar jamiyat uchun jiddiy xavf tug'diradi.

T E S T L A R

1. Ekologik xukukbuzarlik uchun belgilangan jarimaning mikdori Uzbekiston Respublikasining ma'muriy javobgarlik tugrisidagi kodeksining nechanchi moddalarida belgilangan?

- A) 26,34,44,51,67,74,78,83,85,89,99,101-moddalarida
- V) 26,34,44,51,60,65,95-moddalarida
- S) 60,65,95,125,139,162,174,198,212,114- moddalarida
- D) 60,65,95,99,101-moddalarida

2. Er egalari erdan foydalanuvchilar, ijarachi va uchustka mulkdorlari erdan foydalanish xukuklari Bilan bir katorda ma'lum majburiyatlarini xam bajarishi lozim Bu majburiyatlar er kodeksining nechanchi moddasida belgilangan.

- A) 40- moddasida
- V) 36 moddasida
- S) 44 moddasida
- D) 56 moddasida

3. Ekologik konunchilik xujjatlarini murakkab tizimiga ega bulib uz mazmun moxiyatiga kura biz ularni urganishni oson bulishi uchun 3 asosiy kismga bulib urganamiz. Ulardan birinchisi kanday konun va kaysi moddalarda belgilangan?

- A) Konstitutsiyaning 50,54,55,100 moddasi
- V) Ekologiya kodeksining 87,93,101,111 moddalarida
- S) Jinoyat kodeksining 23,26,30,33 moddalarida
- D) Mexnat kodeksining 62, 65,70,78 moddalarida

4. O'zbekiston Respublikasi Er resurslari davlat kumitasi kimning farmoni bilan tashkil etilgan?

- A) Maxalliy davlat xokimiyati
- V) Prezident
- S) Oliy Majlis raisi
- D) Uzbekiston Respublikasi Toshkent shaxar sudi

6-mavzu; Ekologik muhofaza qilishning huquqiy holati.

Reja:

1. Antropogen o'zgargan tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish tushunchasi, asosiy turlari va xususiyatlari.
2. SHaharlarda atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish.
3. Agrar tegralarda atrof muhitni huquqiy muhofaza qilish.
4. Sanoat tegralarida atrof muhitni muhofaza qilish.

1. Antropogen o'zgargan tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish tushunchasi, asosiy turlari va xususiyatlari.

Ko'pgina yuridik adabiyotlarda mutaxassislar ekologiya huquqining ob'ektini - tabiiy ob'ektlar, tabiiy resurslar va tabiiy komplekslarga¹ yoki integrallashgan, differentsiyalashgan (tabaqalashgan) va alohida muhofaza qilinadigan² hamda xalq xo'jaligi bo'yicha tarmoqlashgan ob'ektlarga ajratadilar. Lekin ushbu mualliflarning o'zlari ekologiya huquqining ob'ekti bo'lishi uchun atrof tabiiy muhit elementi avvalam bor tabiiy kelib chiqqan, ekologik tizimning tarkibiga kirgan, insonlarning iqtisodiy, ekologik, madaniy, ijtimoiy, siyosiy talablarini qondira va yashash muhitini sifatini ta'minlab bera oladigan bo'lishi kerak deb to'g'ri ta'rif berganlar. Yana ularning bir jihati - bu ob'ektlar amaldagi qonunlar bilan tartibga solina oladigan bo'lishi kerak³. Ekologiya huquqi ob'ektlariga nisbatan berilgan bunday yuridik ta'rif bizni ham qoniqtiradi va bu tushunchadan kelib chiqqan holda tabiatni muhofaza qilish va ularni huquqiy boshqarish tizimini xalq xo'jaligi sohalari bo'yicha ishlab chiqish tabiat qonuniyatlariga, ya'ni ekologik tizimlarning "komplekslilik" xususiyatiga mos tushmay qoladi. Undan tashqari, sanoat, transport, energetika va boshqa xalq xo'jaligi tarmoqlari ekologik qonunlar ob'ekti emas, balki ekologik nazorat va ekspertiza ob'ekti bo'lib qolishi mumkin. SHuning uchun ham ekologik qonunlar, an'anaga ko'ra, aniq bir ekologiya huquqining ob'ektlari yoki ularning komplekslari bo'yicha ishlab chiqiladi va jamiyatdagi ekologik munosabatlar ana shu ob'ektlar bo'yicha tartibga solinadi.

YUqorida ta'riflanib berilgan tabiat va jamiyat qonuniyatlarini inobatga olib biz ekologiya huquqining alohida tartibga solinishi kerak bo'lgan ob'ektlaridan biri qilib antropogen o'zgargan tabiiy muhitlarni olamiz.

Antropogen (grekchada anthropos -kishi) o'zgargan tabiiy muhit - kishilarning xo'jalik faoliyati jarayonida ma'lum bir hudud yoki tegralarda tubdan o'zgargan atrof tabiiy muhit holati. Bu hudud yoki tegralarni keltirib chiqaruvchi omillar majmuasiga qarab - *shahar*, *sanoat* va *agrar* (qishloq xo'jaligi) tegralariga ajratib olsak bo'ladi. Bu hudud va tegralarda tabiat elementlari (er, suv, atmosfera havosi...)ning son va sifat

ko'rsatgichlari, morfologik (tashqi) va morfometrik (o'lchamli) belgilari o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Masalan, atmosfera havosi antropogen o'zgargan tabiiy hududlarda boshqa kam ta'sirlangan atrof tabiiy muhitga nisbatan 10-15 barobar ko'proq ifloslangan bo'ladi. Sanoat tegralarida havo tarkibida zaharli is gazi (SO)ning ko'payishi asosan metallurgiya (30-40%) va ximiya sanoati (15-20%), transport (10-15%) ta'sirida yuzaga kelsa, shaharlarda esa is gazi asosan transport (60-80%), og'ir sanoat (15-20%), ximiya sanoati (5-10%) ta'sirida yuzaga keladi. Agrar tegralarda tuproqlarning morfologik (ko'zga tashlanadigan tashqi) ko'rinishi 1-1,5 metr chuqurlikgacha tubdan o'zgargan va yangi tur hosil qilgan bo'ladi. Ularda tuproq ifloslanishi pestitsid, gerbitsid, azot, fosfor, turli tuzlar; shaharlarda - maishiy ahlal; sanoat tegralarida - sanoat chiqindilari hisobiga amalga oshadi. Sanoat tegralari toifasiga kiruvchi atom elektrostansiyalari atrofida suv, tuproq va atmosfera havosida radioaktiv elementlar miqdori shaharlarga nisbatan bir necha o'n barobar ko'p bo'ladi, lekin is gazining miqdori elektrostansiya atrofida agrar tegralarga tenglashgan, shaharlarga nisbatan esa bir necha o'nlab barobar kam bo'ladi.

YUqoridagi misollardan kelib chiqadiki turli xil antropogen o'zgargan muhitlarda ekologik holat o'ziga xos bo'lgani uchun ham ulardagi ekologik munosabatlarni huquqiy tartibga solish turlicha bo'lishni talab etadi. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanish me'yorlari har bir antropogen hudud bo'yicha alohida shakllanishi va xo'jalik yuritishning ekologik talablari differensial tarzda amalga oshirishni taqazo qiladi. Har bir antropogen o'zgargan tabiiy muhit holati va unga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarga nisbatan huquqiy me'yorlar yoki standartlar turlicha bo'lishi kerak. Chunki, shaharlarda is gazining miqdori atmosfera havosida yuqori darajada bo'lgani uchun ham avtomobillardan chiqayotgan tutun tarkibida SOning ruhsat etilgan miqdori 1,5% emas, balki undan ham kamroq bo'lishi, cho'l yoki tog'li mintaqalarda esa SO - 2,0 % gacha ruhsat talab qiladi. Ekologik nobop shaharlarda avtomashinalardan chiqayotgan tutunni nafaqat SO ko'rsatgichi bo'yicha, balki SN va NO ko'rsatgichlari bo'yicha ham olish xalqaro ekologik talablar doirasida bo'lur edi.

2. SHaharlarda atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish.

Insoniyat ilmiy-texnik inqilobining oqibatlaridan biri *urbanizatsiya*dir (lotin tilida urbanus- shaharlik), ya'ni sanoat va aholini shaharlarda mujassamlasha borishi. Ayniqsa bu jarayon iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lib, ularda aholining 70-80% shaharlarda istiqomat qiladi. Natijada, aholi zich bo'lgan hududlarda atrof tabiiy muhitga bo'lgan antropogen bosim boshqa hududlarga nisbatan bir necha bor yuqori bo'ladi.

SHaharlarda atrof tabiiy muhitning antropogen o'zgarganlik darajasi avvalam bor uning katta yoki kichikligiga, sanoatlashganligi va ularning faoliyat yo'nalishlariga, maishiy xizmat ko'rsatish darajisiga va transport tarmoqlarining infrastrukturasiiga ko'pdan-ko'p bog'liqdir.

Er kurrasida 170 dan oshiq millioner shaharlar (aholisi 1 mln. kishidan ortiq bo'lgan) mavjud. Aholishunoslik fanining qoidalariga binoan katta shaharlarga aholisi 0,5 mln.dan oshiq bo'lgan aholi punktlari kirishini inobatga olsak, yirik shaharlarning soni 2-3 barobarga oshib ketadi. Undan tashqari, katta shaharlar biron bir hududda o'zaro qo'shib ketadigan bo'lsa *megapolis* (grekchada megas- katta, polis- shahar)larni hosil qiladi. Masalan Nyu-York megapolisida 17mln. kishi, Mexiko, Tokio, Moskva, qoxira kabi megopolislarda ham shunga yaqin aholi istiqomat qiladi. O'zbekistonning Toshkent va uning atrofidagi shaharlarda 3 mln.ga yaqin aholi yashaydi. Respublikamizda shaharlar soni keyingi 60 yil ichida 120taga ko'paygan va ularda mamlakatimiz aholisining 25% ga yaqini istiqomat qiladi.

Aholining shaharlarda kompakt holda yashashi sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir qilishi bilan bir qatorda atrof tabiiy muhitning ekologik xavfsizlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. SHaharlarda tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi, suv va er osti boyliklaridan foydalanish o'ta yuqori darajada bo'lgani uchun ham ularda tabiiy ob'ektlarning holati to'lig'icha antropogen o'zgargan ko'rinishda bo'ladi. Ulardagi ekologik tizimlarning harakatlanish jarayoni kishilarning xo'jalik faoliyati bilan uzviy bog'langandir. Ekologik tizimlarda nafaqat biologik yoki ximik, balki fizik o'zgarishlar (elektro-magnit maydon tebranishlari) ham o'ta kuchaygan ravishda namoyon bo'ladi.

Ilmiy tadqiqot natijalariga ko'ra shaharlarda quyosh radiatsiyasi 15% gacha kamroq er yuzasiga etib keladi, yomg'ir, do'l va qorlar 10% gacha ko'proq yog'adi, tuman 30-100% gacha ko'proq tushadi. Kasalliklar, ayniqsa yuqumliklari, shaharlarda boshqa hududlarga nisbatan bir necha barobarga ko'proq ro'yxatga olingandir. SHaharlarda atmosfera havosini keskin yomonlashuvi o'pka raki kasalliklarini 40 barobargacha ko'proq uchrashiga sabab bo'lgan. qishloq aholisiga nisbatan shaharliklar 2 barobar ko'proq yuqumli kasalliklar bilan xastalanadilar. SHahardagi shovqin asab kasalliklarini qishloq aholisiga nisbatan 75% gacha ko'paytirib yuborgan. N.K. Komilovning ma'lumotlariga ko'ra1 Buxoro viloyati shaharlarida aholining qon va qon tomir, psixik buzilish, nerv tizimi va nafas olish yo'llarini xastaliklari qishloq joylardagi aholiga nisbatan 10-15% ga yuqoridir.

SHaharlarda atrof muhit holatiga sezirarli ravishda ta'sir qiluvchi omillardan biri maishiy kommunal xizmati xo'jaligi. Uning atrof muhitga ekologik ta'siri shaharlarning kanalizatsiya va suv ta'minoti, isitishning markazlashganlik darajasiga to'g'ri proporsional bog'liqlikka ega. Markazlashgan kommunal xizmat tarmoqlarining yo'qligi tabiiy ob'ektlarni ifloslanishiga va oqibatda sanitar -epidemologik holatning kuchayishiga sabab bo'ladi. Maishiy kommunal xizmatining yana bir ekologik jihati qattiq turdagi axlatlarni yig'ish va ularni utillashtirish masalasini echilganligidadir. O'zbekiston bo'yicha yiliga 30 mln.m³ maishiy chiqitlar chiqadi va ular shahar atrofidagi rezervuarlarga tashlanadi. Lekin bu chiqitlarning 1□10 qismi shaharlarda qolib

ketmoqda. Axlal tashlaydigan rezervuarlarning sanitar holati yaxshi deb bo'lmaydi. Maishiy chiqitlarni ajratish, navlash, qayta ishlash va ularni huquqiy tartibga solish hanuzgacha yo'lga qo'yilmagan muammolardan biridir. Bu masalani ijobiy xal qilishda Toshkent shahar YUnusobod tumani hokimligi tomonidan olib borilayotgan maishiy ahlatlarni yig'ish shohobchalarini tashkil qilish va ularni sortlashtrish bo'yicha chora-tadbirlar maqtovgga sazovordir.

SHaharlarda atrof tabiiy muhitga ta'sir ko'rsatishi bo'yicha transport sohasi etakchi o'rin egallaydi. Avtomobil transportining umumiy transport vositalari (temir yo'l, havo transporti, metropoliten...) ichidagi solmog'i O'zbekistonda 70-85% ni tashkil etadi. Ekologik toza hisoblangan elektrotransport (trolleybus, tramvay, metropoliten, elektrovoz...) solmog'i umumiy transport vositalari bo'yicha atigi 7-10%ni tashkil etadi. Toshkent shahrida atmosfera havosini ifloslanishiga katta ta'sir ko'rsatayotgan transport tarmoqlaridan biri - aviatsiya. Ular havoda uglevodorod, azot va uglerod oksidlarini keskin ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Lekin keyingi paytda A-300, "Boing" toifasidagi samolyotlar orqali aviaparklarni to'ldirish bunday salbiy holatni ancha mo'tadillashtirdi.

SHunday qilib shaharlarda atrof tabiiy muhitga antropogen omillarning ta'sir darajasi va turi boshqa antropogen o'zgargan tegralarga nisbatan xos ko'rinishda namoyon bo'ladi. Mutaxassislarni fikricha shaharlarda atrof tabiiy muhitning muhofaza qilish talablari quyidagilardan iborat bo'lishi kerak:

- sanitar va epidemologik holatni yaxshilash;
- xo'jalik faoliyatini ekologik xavfsizlik darajasini ta'minlash;
- axlat va maishiy chiqitlarni qat'iy me'yorlash va ularni utillashtirish;
- shavqinsizlikni ta'minlash;
- ko'kalamlashtirish va obodonlashtirishni yo'lga qo'yish;
- transportda alternativ energiya (elektro, quyosh energiyasi, vodorod yoqilg'isi, motorsiz transport...) turidan keng foydalanish;
- ekologik texnologiyalarni ishlab chiqarishga keng joriy qilish;
- yashil muhofaza tegralarini barpo qilish;
- sanoat va energetika korxonalarini, aeroportlarni shahar chekkasiga olib chiqish;
- qurilish ishlarini tabiiy komponentlarga kam ta'sir etadigan qilib olib borish va rekultivatsiya (qayta tiklash) talablariga rioya etish;

- maishiy va sanoat suvlarini tozalash va ularni ikkilamchi ishlatish choralarini joriy etish;

- bino va inshootlarni (ayniqsa o'ta zararli korxonalarda) joyning seysmik talablariga qarab loyihalash, qurish va hokazo.

YUqorida ko'rsatib o'tilgan ekologik talablar shaharlarda ekologik xavfsizlikni ta'minlash uchun juda katta va o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-maishiy, siyosiy-ommaviy, arxitektura-qurilish, xo'jalik ishlarini amalga oshirishni, davlat va jamoat organlarining ekologik boshqaruv va nazorat tizimini ishlab chiqishni va tadbiq qilishni taqazo qiladi. SHuning uchun ham *shaharlar va aholi punktlarini ekologiya huquqining alohida bir ob'ekti qilib olish maqsadga muvofiqdir*. Ularda ekologik munosabatlarni tartibga solishni zamon talabi darajasiga olib chiqish uchun "SHaharlarda ekologik xavfsizlikni ta'minlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan bir qatorda qabul qilingan "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi qonunning maqsadiga ayrim ob'ektlar (jumladan shaharlar) tabiatini muhofaza qilish, ularda yashaydigan fuqarolarni qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqini kafolatlash ham kiradi (1-modda). Bunday kafolatni shaharlarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasining Toshkent shahri, shahar qo'mitalari, shahar va shahar tarkibiga kiruvchi tuman mahalliy davlat idoralari amalga oshiradilar. Ushbu qonunning 9-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi shaharlarda tabiatini muhofaza qilishga doir yagona siyosatni olib boradi, tabiiy resurslardan foydalanish, ularni baholash va ulardan foydalanganlik va ifloslantirganlik uchun to'lovlarni yagona tartibini belgilaydi, tabiiy ofatlar va yirik avariya yoki ekologik tang vaziyatlardan aholini saqlash va ularni bartaraf qilish yo'llarini ishlab chiqadi. Ekologik o'quv, tarbiya va maorif tizimini yaratadi va ushbu yo'nalishdagi mamlakatimiz ahamiyatiga molik ekologik chora-tadbirlarini olib boradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 100-moddasi va Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning 10-moddasiga binoan mahalliy davlat boshqaruv organlari Toshkent shahri va uning tumanlari, Respublikamiz shahar toifasiga kiruvchi aholi punktlari hokimliklari: o'z hududlarida tabiatni muhofaza qilishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydilar; tabiiy resurslarni kadastrlash, moddiy-texnika ta'minotini amalga oshirish, sub'ektlarni tabiatdan foydalanish, uni ifloslantirish, unga chiqitlarni chiqarish va utillashtirish tartibini belgilaydilar; ular faoliyatini cheklash, man qilish, to'xtatish, to'lovlarni undirish va boshqa qonunlarda ko'zda tutilgan vakolatlarni ham amalga oshiradilar.

SHaharlarda xalq xo'jalik tarmoqlari faoliyatining atrof tabiiy muhitga va aholiga salbiy ta'sirini kamaytirish hamda tabiiy resurslarni tiklab borishni kafolatlovchi normativlar va standartlar bilan belgilab qo'yish juda muhim huquqiy chora

hisoblaniladi. Ekologik normativlarni shaharlarda mahalliy tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, Sog‘liqni saqlash boshqarmasi, Sanoatda ishlarni bexatar olib borishni nazorat qilish va kon nazorati bo‘linmalari o‘zlariga berilgan vakolatlarga muvofiq olib boradilar. Bu normativlarga binoan shahardagi korxonalar, tashkilot va muassasalar, fuqarolar va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarning atrof muhitga salbiy ta‘sir etishi mumkin bo‘lgan eng yuqori darajasi (PDK, PDV, PDS, PDXV...) aniqlaniladi. Bunday chegaralanishlar shaharlarda PDK (zaharli moddalarni konsentratsiyalashuvining eng yuqori ko‘rsatgichi) atmosfera havosi va suvlar uchun olinadi. Moddalarni atmosfera havosi yoki suvda inson organizmida hech qanday potologik o‘zgarishlarga olib kela olmaydigan darajasi SN 245-71 raqamli Instruksiyada PDK ning sanitar normalarining 160 xil modda va 35 turdagi kombinatsiyalarda atmosfera havosini ifloslanish darajasini ruhsat etilgan me‘yori bo‘yicha belgilangan. Masalan, uglerod oksidi bo‘yicha ifloslantirish me‘yori sutkasiga $1,0 \text{ mg} \cdot \text{m}^3$, harakatda bo‘lmagan ob‘ektlar uchun - $20 \text{ mg} \cdot \text{m}^3$ ga tengdir.

PDV - shaharlarda ma‘lum bir korxonalar yoki tashlash manbai bo‘lgan sub‘ektlar tomonidan zararli moddalarni chiqarish miqdori. U SN-369-74 bo‘yicha amalga oshiriladi va GOST 17.2.3.02-78 bo‘yicha hisoblaniladi. Agarda ma‘lum bir ob‘ektida 2 va undan oshiq tashlagich manbalari (ventilatsiya va energetik qurilmadan...) bo‘lsa bu korxonalar uchun PDVning umumiy ko‘rsatgichlari belgilanadi. Har bir PDV bo‘yicha tashlash inventarizatsiyasi (pasporti) tuziladi. Unda tashlandiqlarning son va sifat ko‘rsatgichlari bo‘yicha ma‘lumotlar chiqitlarni tozalash usullari va ekologik texnologiyalarni takomillashtirishning yo‘llari berilgan bo‘ladi. Bu pasportlarni har 5 yilda alohida bir qabul qilingan shakllarni to‘ldirish asosida qayta ko‘rib chiqiladi. Xuddi shunday jarayonlar Davlat standartlashtirish va metrologiya boshqarmasi tomonidan PDS, PDXV va boshqa me‘yoriy ko‘rsatgichlar bo‘yicha ishlab chiqiladi va shahar sanitariya -epidemiologiya xizmati tomonidan tasdiqlanadi.

SHaharlarda alohida bir tabiiy ob‘ektlardan foydalanish differensial qonun, mahalliy boshqaruv va nazorat organlarining qabul qilgan me‘yoriy hujjatlari orqali tartibga solinadi.

SHahar hududidagi erlar Er kodeksining 8-moddasiga binoan, aholi punktlari erlari fondiga kiradi. SHuning uchun ham ularni alohida muhofaza etish va ulardan foydalanish o‘ziga xos tartiboti bor. Ushbu qonunning 59-moddasiga binoan shahar erlari quyidagi toifalarga ajratiladi: qurilish; umumiy foydalanish; qishloq xo‘jaligi; daraxtzorlar; sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadga mo‘ljallangan erlar; alohida muhofaza etiladigan hududlar; suv fondi erlari; zaxira erlar.

Agarda agrar tegralardagi erlardan samarali foydalanish deganda biz ushbu erlardan yuqori hosil olish va tuproq unumdorligi saqlashni tushunsak, *shaharlardagi erlardan oqilona foydalanish deganda biz qurilish va obodonlashtirish ishlarini ilmiy asoslangan tarzda, joy planirovka majburiyatlariga binoan olib borishni tushunamiz.* SHahar erlari shaharsozlik va er tuzish hujjatlari bo‘yicha chegaralaniladi va ulardan

maqsadli foydalanish uchun ruhsatnomalar beriladi. Foydalanuvchilar esa ushbu qonunning 11-bob, 79-82-moddalarida belgilangan erlarni muhofaza qilishning ekologik talablariga rioya etishlari shart:

- ob'ektlar, imoratlar va inshootlar joylashtirish, qurish va ulardan foydalanishda erlarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan yangi texnologiyalarni joriy etish chog'ida Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi ruhsatnomalarini olish;

- har bir xo'jalik jarayonini ekologik ekspertizadan o'tkazish;

- yashil maydon, dov-daraxtlarni iloji boricha saqlab qolish;

- rekultivatsiya qilish;

- maishiy va sanoat chiqitlarini tashlaydigan rezervuarlar tashkil etish va h.q.

SHaharlarda uy-joy, korxonalar, inshoot va boshqa ob'ektlarni loyihalash, joylashtirish, qurish va ishga tushirish mobaynida aholining ichimlik suvga bo'lgan hamda maishiy ehtiyojlarini qondirish talablarini birinchi navbatda inobatga olish sharti bilan suvdan foydalanishlari O'zbekiston Respublikasi "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 11-moddasida bayon etilgan. Ushbu qonun bo'yicha aylanma harakatdagi suvlarning bug'lanishi, ifloslanishi va kamayib ketishini oldini olish, suv ob'ektlarining boshqa tabiiy ob'ektlarga zarar etkazishiga yo'l qo'ymaslik, sho'rlanish, zax bosish va qurib qolishdan muhofaza qilish talablari qo'yiladi.

Toza ichimlik suvdan oqilona foydalanish maqsadida katta shaharlarda, xususan Toshkentda, maishiy xizmat va ichimlik suvidan fuqarolarni foydalanish limitlari "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 30-moddasida belgilangan. Unga binoan qabul qilingan me'yorlarda shahar "Suvsoz" trestlari 1999 yil yanvariga kelib jon boshiga 9,9 m³□oyiga yoki 118,8 m³□yiliga suv sarfi me'yor belgilangan. Limitdan ortiqcha foydalangan shaxslardan suvning har bir metr kubiga 64 % ustama narhlar to'lash orqali amalga oshiriladi.

3. Agrar tegralarda atrof muhitni huquqiy muhofaza qilish.

O'zbekiston Respublikasi agrar mamlakat bo'lib, aholisining 60% ga yaqini qishloq joylarda istiqomat qiladi, ishlab chiqarish salohiyatining 3\1 qismi va tashki savdoning 55% qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining har ikkitasidan biri agrar sanoatda banddir. SHuning uchun ham I.A.Karimov Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 8 fevral hisobot yig'ilishida, Oliy Majlisning 1997 yil 25 dekabr 1998 yil 30 aprel X-XI- sessiyalarida qishloq xo'jaligida tub islohotlarni o'tkazish zarurligi, uning natijasi esa mamlakatimiz hayotini belgilovchi qadam ekanligini o'qtirib o'tdi.

O'rta Osiyo, xususan O'zbekiston, qadimdan dehqonchilik qilib kelinadigan o'lka hisoblaniladi. Tub aholining tirikchiligi ham, tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatlari ham qishloq xo'jalik mahsulotlari va ulardan tayyorlangan mahsulotlar hisobiga amalga oshirilgan. CHor Rossiyasi va Sobiq Ittifoq davrida, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmidan to shu kungacha, agrar sohasi mayda va o'rta qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishdan yirik tovar xo'jaligiga aylantirildi. Mustaqillik davrigacha Turkiston o'lkasi mustamlaka o'lka bo'lib, SSSRning Evropa qismidagi korxonalariga paxta, teri, ipak tolasi, meva mahsulotlari kabi xom ashyo mahsulotlari etkazib berar edi. XX asr boshida O'zbekistonda 1.7-1.8 mln.ga sug'orilib dehqonchilik qilinadigan erlar maydoni shu asrning 80-yillariga kelib 4.3 mln.ga etdi. qishloq xo'jalik maqsadlarida o'zlashtirilayotgan erlar avvaliga tabiiy -iqlim sharoiti o'ta qulay bo'lgan hududlar - CHirchiq-Ohongaron, Zarafshon, Surxon-SHerobod, qashqadaryo, quyi Amudaryo, o'rta Sirdaryo vohalari, Farg'ona vodiylarida amalga oshirildi. Aholining eng zich bo'lgan maydonlari ham aynan shu agrar tegralarda joylashdi.

Kundan-kunga ko'payib borayotgan aholi va agrar sanoat talabi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini ekstensiv tarzda oshirib borishga majbur etdi. Atrof tabiiy muhitga, ayniqsa agrar hududlarda erga bo'lgan antropogen bosim darajasi juda kuchayib ketdi. qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning *ekstensiv* usulini (ekin maydonlarini kengaytirish hisobiga mahsulot miqdorini oshirish) tanlagan sobiq Ittifoqda tabiiy ob'ektlarning ekologik holati keskin yomonlashib ketdi. Mutaxassislarining ma'lumotlariga ko'ra1 keyingi bir asr mobaynida sho'rlangan erlar maydoni 2 mln.gektarga, shamol va suv eroziyasiga uchragan erlar 3-3.5 mln.gektarga etdi, kimyoviy ifloslanish butun sug'orma er fondining 75-80%ni tashkil qildi. 25-28 mlrd.kub metrni tashkil qilayotgan oqava va tashlandiq suvlar Amudaryo va Sirdaryolarni, ohir oqibatda esa Orol dengizi suvlarining sho'rlanganlik darajasini 2-3 barobarga, zararli moddalar - pestitsid, gerbitsid, azot, fosfor, kaliy elementlarining miqdorini ruxsat etilgan standartdan (PDK) 3-4 barobarga ko'payib ketishiga sabab bo'ldi. Dalalarni dorilashning "aero" usuli agrar tegralardagi yovvoyi yoki madaniy o'simlik va hayvonot dunyosiga, atmosfera havosining sifatiga, odam organizmi uchun xavfli bo'lgan toksikan (zararli) moddalarning suvlarda ko'payishiga olib keldi. YAngi o'zlashtirilgan tipik bo'z tuproqlarda uchraydigan va uning unumdorligi haqida morfologik ko'rsatma beradigan yomg'ir chuvalchangi miqdori tuproqning har bir metr kubida 300-1200 dan 1-2 donagacha tushib ketdi yoki umuman uchramaydigan bo'lib qoldi.

Agrar tegralarda yuzaga kelgan salbiy ekologik holat kishilarning hayot darajasiga keskin ta'sir qildi. YU. SHodimetovning ma'lumotlariga ko'ra2 pestitsidlar keng qo'llanadigan hududlardagi aholi orasida nafas olish, endokrin, yurak-qon tomir, jigar kasalliklari, kamqonlik, aqliy etishmovchiligi bo'lgan bolalar tug'ilishi, rak va ginekologiya kasalliklari boshqa noagrar hududlardagidan 2-3 marotaba ko'p uchraydigan bo'ldi. qishloq joylarda 14 yoshgacha bo'lgan bolalarda temir moddasi

etishmaydigan kamqonlik, faol sil kasalligi, virusli gepatit (sariq kasallik) va yuqori nafas yo'llariga mikroblar o'tiradigan kasalliklar tez-tez kuzatilib turildi. 1980 yillarga kelib pestitsidlardan 80 gacha o'tkir va 60 gacha surunkali zaharlanish qayd etilgan.

Umuman olganda, agrar tegralarda antropogen ta'sirning kuchayishi natijasida yuzaga kelgan salbiy ekologik holatni 3 guruhga ajratsak bo'ladi.

Birinchi guruhga *qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqarishning negizi bo'lgan tabiiy ob'ektlarning buzilishi*: a) paxta yakkohokimligi va almashlab ekishni yo'lga qo'milmaganlik oqibatida tuproq unumdorligini pasayib ketishi; b) tuproqlarning sho'rlanishi, eroziyaga uchrashi (suvdan yuvilishi), deflyasiyalashuvi (shamol orqali uchirilishi), botqoqlashuvi, ifloslanishi, agroximik va agrofizik ko'rsatgichlarining yomonlashuvi, mikroorganizmlarning kamayib ketishi, ximik tarkibining buzilishi; v) suv ta'minotining buzilishi va sug'orma suvlarni kimyoviy tarkibining yomonlashuvi; g) foydali organizmlarning (changlatadigan, zararli xashorat kushandalari, sanitar hayvonlar) qirilib ketishi; d) tabiiy yaylovlar ishlab chiqarish qobiliyatining pasayishi; e) cho'llanish va boshqa tabiiy geodinamik (surilma, jarlanish, o'pirilish, cho'kish, degish, solyuflyuksiya, abraziya) jarayonlarining ortib borishi.

Ikkinchi guruhga *ekologik salbiy oqibatlarning kuchayishi*. Bu nafaqat qishloq xo'jaligida, balki atrof muhitning buzilishi natijasida boshqa xalq xo'jaligi sohalariga zarar etishi. Misol uchun, gidrografik ob'ektlar (ko'l, daryo, suv omborlari, kollektor-drenajlar)ning ifloslanishi va ulardagi hayvonot dunyosining kamayishi; o'rmon va to'qayzorlarning kamayib ketishi; yovvoyi turdagi hayvonot va o'simlik dunyosining yashash muhitini torayib qolishi; atmosfera havosining tarkibida tuz, chang, og'ir metall kabi kimyoviy moddalarning ko'payib ketishi; ovchilik va baliqchilik xo'jaligining oqsab qolishi; qo'riqxonalar va buyurtma qo'riqxonalar singari alohida muhofaza talab etadigan hududlarning muhofaza tartibining buzilishi va h.k.

Uchinchi guruh *oqibatlarga insonlarning yashash muhitining agrar tegralarda yomonlashuvini olsak bo'ladi*. Sobiq Ittifoq davrida XX asrning 70-80 yillariga kelib qishloq aholisining o'rtacha umr ko'rish davri 3-5 yilga qisqargan.

YUqorida keltirilgan salbiy oqibatlarning 3 guruhi davlatning agrar siyosatidagi iqtisodiy talablar bilan ekologik talablarni o'zaro uyg'unlashgan holda olib borishni talab etadi. SHuning uchun ham I.A.Karimov o'zining "qishloq xo'jaligi taraqqiyoti - to'kin hayot manbai" degan asarida "Dehqonchilik madaniyatini ko'tarish tuproq holatining yashilanishi va atrof muhitning ifloslanishini oldini olishi uchun kerak"l deb bekor aytmaganlar. Bu o'rinda jamiyatdagi agrar munosabatlarni tartibga solishning huquqiy asosini yaratish zamon talabidir. Bu dolzarb muammoning qonuniy asosi aprel-may 1998 yil bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining XI-sessiyasida qishloq xo'jaligiga oid qabul qilingan bir qator qonunlarda o'z aksini topdi.

qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ekologik xavfsizligini ta'minlash uchun avvalam bor *agrar tegralarni Ekologiya huquqining alohida bir antropogen o'zgargan va o'ziga xos "ob'ekti"* deb qarashni taqazo qiladi. Agrar tegralarda jamiyatdagi munosabatlarni huquqiy *boshqarish konsepsiyasini* ishlab chiqish talab qilinadi va ushbu qarashlar tizimi davlatning milliy xavfsizlik konsepsiyasining asosiy elementlaridan biri bo'lib qolishini ta'minlash darkor.

SH.X. Fayziev¹ tadqiqotlarida qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik qoida va talablariga asoslangan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish davlat va huquqning vazifasi deb qaralishi to'g'ri talab etilgandir. Muallif qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik talablari Konstitutsiyamizning alohida bir "Davlatning ekologik siyosati" bo'limida aks etishi kerakligini yoqlab chiqqan. Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunida "qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik talablari" degan alohida bir modda kirgazilishi juda ham maqsadga muvofiqligini to'g'ri ko'rsatib o'tgandir.

Agrar tegralarda tabiatni muhofaza qilishning ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy, ma'rifiy, siyosiy va huquqiy chorlari mavjuddir. Ulardagi ekologik xavfsizlikni ta'minlashning huquqiy choralarni 2 guruhga ajratsak bo'ladi. *Birinchisi* xo'jalik yurgazishning ekologik me'yorlarini ishlab chiqish va amaliy tadbirini ta'minlash; *Ikkinchisi* - antropogen buzilgan antropogen tegralarni sog'lomlashtiruvchi me'yorlarni ishlab chiqish va ularni keng tadbir qilish.

Har ikkala huquqiy guruh chora-tadbirlarining avvalam bor konstitutsiyaviy asosini yaratish kerak bo'ladi. Xo'jalik yurgazishning salbiy ekologik oqibatlarining oldini olishning konstitutsiyaviy asoslari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XI- bob 50-moddasida fuqarolarning atrof tabiiy muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish majburiyatidan kelib chiqadi. Bozor munosabatlariga o'tish davrida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida yuzaga kelayotgan barcha turdagi mulkdorlar o'z mulkidan foydalanishlarida atrof muhit holatiga zarar etkazmasliklari sharti qo'yilgan (54-modda). Davlatga (55-modda), jumladan mahalliy hokimiyatlarga (100-moddaning 5-bandi) tabiiy zahiralarni umummilliy boylik sifatida muhofaza qilish majburiyati yuklatiladi. Lekin jamiyatning ekologik xavfsizligini, xususan agrar tegralarda ekologik inqirozni oldini olishning konstitutsiyaviy asoslari Bosh qomusimizning alohida bir "Davlatning ekologik siyosati" bobida aks etgani ma'qul, deb mutaxassislar fikr bildirmoqdalar¹. Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunida esa "qishloq xo'jaligida ekologik xavfsizlik talablari" deb nomlangan alohida bir modda kirgazilishi juda ham maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Aks holda xalq xo'jaligimizning etakchi sohasi bo'lgan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ekologik talablar etarli darajada namoyon bo'lmasligi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 18 martdagi Farmoniga binoan tasdiqlangan "1998-2000 yillardagi davrda qishloq xo‘jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirish Dasturi"da dehqonchilik tizimini rivojlantirish uchun erdan oqilona foydalanish va tuproq unumdorligini ta‘minlash uchun:

- a) tuproq unumdorligini oshirish chora-tadbirlarini qo‘llash;
- b) erdan foydalanish, sifatini aniqlash va baholashni tartibga solish chora-tadbirlarini ishlab chiqish;
- v) ekin maydonlari tuzilmasini maqbullashtirish, tumanlarda qishloq xo‘jalik ekinlari etishtirishni ixtisoslashtirish;
- g) noan‘anaviy qishloq xo‘jaligi ekinlarini etishtirish ko‘zda tutilgan edi.

Bu dasturning qishloq xo‘jaligini kimyoviy lashtirish va o‘simliklarni himoya qilish bo‘limida hech qanday ekologik talablar nazarda tutilmagandir. Ekologik xavfsiz qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqishning kimyoviy chora-tadbirlari belgilanmagandir.

Erlarni irrigatsiya va meliorativ holatini yaxshilash chora-tadbirlarida ham yangi erlarni o‘zlashtirishning ekologik talablari yoki eski texnogen buzilgan erlarning ilmiy asosda qayta tiklash talablari bayon etilmagan. Vaholanki har yili qishloq xo‘jaligidagi sug‘orma er fondidan boshqa xalq xo‘jaligi maqsadlari uchun 15-20 ming gektar er ajratilmoqda. Bunday yo‘qotuvni o‘rni qoplash maqsadida sho‘rlangan, botqoqlangan, eroziyaga uchragan agrar tegralardagi tashlandiq maydonlarni o‘zlashtirish haqida hech narsa deyilmagan. Bizga ma‘lumki respublikamizda 0,5 mln. gektardan oshiq jarlangan va texnogen buzilgan erlarni qishloq xo‘jalik oborotiga qaytarsa bo‘ladi. Lekin meliorativ tadbirlar qonunchilikda o‘ziga xos m‘yoriy hujjatlarni ishlab chiqishni talab qiladi.

qishloq xo‘jaligida o‘zaro moliya va kredit munosabatlari, hisobga olish va hisobotni takomillashtirish bo‘limida ekologik chora tadbirlar uchun qo‘shimcha byudjet ta‘minoti va imtiyozli kreditlar ajratish ko‘zda tutilmagan. Ekologik rahbarlantirishning iqtisodiy mexanizmi ko‘rsatilmagandir.

qishloq infratuzilmasini rivojlantirishda ortiqcha mehnat potensialidan, qulay tabiiy - iqlim va mineral xom ashyo resurslaridan nafaqat iqtisodiy, ijtimoiy, ma‘rifiy, madaniy, balki ekologik-estetik nazardan unumli foydalanish ko‘rsatilmagandir.

Xulosa qilib aytganda, 1999-2000 yillardagi davrda qishloq xo‘jaligidagi iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish dasturi asosan agrar tegralarda iqtisodiy masalalarni echimini topishga qaratilgan bo‘lib, Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi qonunining prinsipi - "Iqtisod bilan ekologik tadbirlarni o‘zaro uyg‘unlashgan holda olib borish"ni inobatga olmagan. Lekin qishloq xo‘jaligidagi

iqtisodiy islohotlarning maqsadi² qishloq aholisining yashash farovonligi va agrar sanoatining ishlab chiqarish samaradorligi oshirish. Xalq farovonligining eng asosiy ko'rsatgichlaridan biri - ekologik xavfsiz muhitda, sog'-salomat yashashdir.

YUqorida aytib o'tilgan Dastur asosida qabul qilingan bir qator qonun hujjatlarida, xususan Er kodeksi, qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi), Fermer, Dehqon xo'jaligi to'g'risidagi, Davlat er kadastr hamda Vazirlar Mahkamasining 299, 300 -sonli qarorlarida tabiiy boyliklardan samarali foydalanish va ekologik talablar qishloq xo'jalik sub'ektlarining huquq va majburiyatlariga kirgazilgandir.

1999 yil 30 aprel qabul qilingan "Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 12-moddasi 3-bandiga muvofiq har bir tadbirkor (jumladan fermer va dehqon xo'jaligi) o'z faoliyatida ekologik talablarga rioya etishga majburlar, aks holda ularning faoliyati to'xtatilishi (44-modda) va ular javobgarlikka tortilishlari (46-modda) mumkinligi ko'rsatib o'tilgan. Agarda tadbirkorlar, jumladan qishloq xo'jaligida faoliyat yurgazayotgan sub'ektlar, er va suvdan samarali foydalansalar davlat va nodavlat tashkilotlar, mahalliy hokimiyatlar tomonidan rahbarlantirish me'yorlari (IV-bob) ham inobatga olingan. Bunday ijobiy huquqiy usulni qo'llash mamlakatimiz qonunchiligini ekologiyalashtirishga tomon qo'yilgan katta qadamdir.

Er kodeksining Er tuzish, Erga bo'lgan mulkchilik, yuridik va jismoniy shaxslarning er uchastkalariga bo'lgan huquqlari va majburiyatlarida ekologik talablar alohida band sifatida berilgan. SHu qonunning 6-bobida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan erlarda ishlab chiqarish samaradorligini ko'tarishning asosiy omillaridan biri erni haqiqiy egalariga bo'lib berish ekanligi aniq qilib ko'rsatilgan. Erlarni qishloq xo'jaligida muhofaza qilishning (11-bob) mazmuni va tartibi (79-modda) irrigatsiya, melioratsiya va boshqa qishloq xo'jalik inshootlarini qurish, loyihalash va ulardan foydalanishga oid ekologik talablar (80-81-modda) va bu talablarni o'z muddatida bajarganlar uchun iqtisodiy rahbarlantirish yo'llari (82-modda) ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida ko'rsatilganidek agrar tegralarda faoliyat yurgazayotgan sub'ektlar ekologik xavfsiz muhitga ta'sir etuvchi noqonuniy bitimlar tuzgani; unumdor erlarni o'zboshimchalik bilan egallash, turli sanoat, maishiy va yakka tartibda uy-joy qurganliklari; tuproq unumdorligini yoki kadastr ma'lumotlarini keskin ravishda yomonlashib ketishiga sabab bo'luvchi harakat yoki harakatsizliklar qilgani; atrof muhit va erlarni kimyoviy ifloslantirgani yoki fizik buzganliklari; zaharli modda va birikmalarni saqlash, tashish va qo'llash talablarini buzganliklari natijasida erlarni sifat ko'rsatgichlarini yomonlashtirib yuborganliklari uchun Jinoyat Kodeksining 193-197, 201, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 65-69, 8, 91, 95, 96, Fuqarolik kodeksining 111, 173, 214, 231, 516, 517, 541, 542, 551 hamda Er kodeksining 90,91-moddalariga muvofiq javobgarlikka tortilishlari ko'zda tutilgan.

Agrar tegralarda er resurslarida tashqari zarar etkazish mumkin bo'lgan tabiiy ob'ektlarga - suv resurslari, yovvoyi turdagi hayvonot va o'simlik dunyosi va ularning yashash muhiti kiradi.

Suv resurslaridan qishloq xo'jaligida sug'orish, chorva mollarini ichimlik suvi bilan t'minlashda foydalaniladi. Foydalanishdagi ekologik talablar suvlarni kamayib ketishi, bulg'anishi va ifloslanishini oldini olishga qaratilgan bo'ladi. SHuning uchun ham 1993 yil 6 mayda qabul qilingan "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning alohida bir XIII-bobiga muvofiq qishloq xo'jaligi huquqi sub'ektlari suvdan maxsus foydalanishlari mobaynida er osti va usti suvlardan foydalanishning ekologik talablariga qat'iy rioya etishlari, suvlarni sug'orish, oqizish davomida ortiqcha suv o'tkazuvchanligi (filtratsiya) va bug'lanishga yo'l qo'ymaslik shartlari zikr etilgan.

Agrar tegralarda gidrotexnik, maishiy, sanoat, madaniy va boshqa inshootlarni qurish mobaynida suvdan, ayniqsa chuchuk suvdan, foydalanish o'ta samaradorligini ta'minlash, ularni ifloslanish, zaharlanish hamda tuproqlarni yuvilish, sho'rlanish, botqoqlanishiga sababchi bo'luvchi oqibatlarini oldini olish choralarini ko'rishlari shart. Suv qonunchiligi O'zbekistonda suv ob'ektlarini agrar tegralarda ifloslantirishi, buzilishi va yomonlashuviga olib kelishi mumkin bo'lgan ob'ektlarni loyihalash, ishga tushirish, qurishni man qiladi. Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasining RD 118.00277 19.5-91 "Suv ob'ektlariga tashlandiq suvlar bilan oqizish me'yori loyihalarini ishlab chiqish va ro'yxatlash tartibi", RD 118.0027714.50095 "CHorvachilik komplekslarida suvlarni muhofaza qilishning davlat nazorati bo'yicha metodik qo'llanma", RD 118.0027714.6-92 "Suvlardan maxsus foydalanishga ruxsat berish va kelishish tartibi" kabi boshqaruv hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Lekin bu boshqaruv hujjatlarning davlat standarti qilib xanuzgacha Sobiq Ittifoq davrida ishlab chiqilgan GOST 17.1.3.04-82 "Er osti va usti suvlarini pestitsidlardan ifloslanishini muhofaza qilish talablari"; GOST 17.1.3.11-84 "Mineral o'g'itlardan er osti va usti suvlarini ifloslanishini muhofaza qilish talablari"; GOST 17.1.3.13-86 "Er usti suvlarini ifloslanishidan muhofaza qilishning umumiy talablari"; GOST 17.4.3.05-86 "Sug'orish va o'g'itlashda oqava suvlar va ularni yotqiziqlariga qo'yiladigan talablar", San P i N № 4630 -88. "Er usti suvlarini ifloslanishidan muhofaza qilishning sanitar qoidalari va me'yorlari" kabi qonun osti hujjatlari amal qilmoqda. Respublika ekologik kompleks boshqaruv organlariga bu me'yoriy hujjatlarni zamon talabiga va agrar tegralarda yuzga kelgan ekologik sharoitga qarab qayta ko'rib chiqish muddati keldi deb o'ylaymiz.

1981 yilda qabul qilingan "Atmosfera havosini muhofaza qilish to'g'risida"gi qonundan farqli 1996 yil 27 dekabrda qabul qilingan shu nomdagi milliy qonunimiz avvalam bor atmosferani tabiiy resurs sifatida qarab, uni muhofaza qilish nafaqat insonlar, balki himoyasiz tabiiy turdagi o'simlik va hayvonot dunyosi uchun kerakligini inobatga olingandir. YAngi qonunga muvofiq (18-modda) agrar tegralarda kimyoviy moddalarni, ayniqsa pestitsid, geribitsid, defolantlar va mineral o'g'itlarni samolyotdan turib sepish man qilinadi. Ularni faqatgina erdan turib ishlatish mumkindir. Bu esa atrof muhitni agrar tegralarda sog'lomlashtirishga tomon qo'yilgan katta huquqiy qadamidir.

4.Sanoat tegralarida atrof muhitni muhofaza qilish.

Ekologik va iqtisodiy talablarni ma'lum bir iqtisodiy kengliklarda amalga oshirish mexanizmini ishlab chiqish va amaliy tadbirini yo'lga qo'yish jamiyatdagi ekologik munosabatlarni tartibga solishning eng samarali vositasidir. Ana shunday iqtisodiy kengliklardan biri *sanoat tegralaridir*. Sanoat tegralari - ma'lum bir hududlarda noqishloq xo'jalik sanoat tarmoqlarini joylashuvi va ularning ishlab chiqarish faoliyatini yurgazishi. Bunday tegralarga sanoat tarmoqlari yoki ularni majmuasini, ya'ni mashinasozlik va metallurgiya korxonalari, neft-gaz sanoati ob'ektlari, engil va oziq-ovqat korxonalari, energetika ob'ektlari (AES, GES, GRES, TES), tog'-kon, ximiya, qurilish sanoatiga qarashli zavod, fabrika va korxonalarni aholi punktlaridan chetga olib chiqilgan maydonlari kiradi.

Sanoat tegralarida, biz yuqorida aytib o'tganimizdek, atrof muhitni ifloslanishi, buzilishi va ekologik xavfsizlik talablari boshqa antropogen o'zgargan ob'ektlarga nisbatan o'ziga xos bo'lib, ularda umumjahon ekologik talablari qo'yidagilardan iboratdir:

- texnologik jarayonlarning kamchiqitli va chiqitsizligini ta'minlash;
- ifloslantirish va zaharlanishni kamaytirish va zararli moddalarni neytrallashtirish;
- energiyani alternativ turlaridan keng foydalanish;
- ekologik xavfsiz mahsulotlar chiqarish;
- tozalagich texnologiyalarini doimo takomillashtirib borish va ularni davlat nazoratida ushlab turish;
- ilmiy-texnologik jarayonlarni keng tadbir qilish yoki tabiiy resurslardan juda yuqori darajada samaradorlik bilan foydalanishni yo'lga qo'yish va h.k.

Bunday umumjahon ekologik talablar sanoat tegralaridagi korxonalarining hamma ishlab chiqarish bosqichlarida qo'llashni taqazo qiladi: rejalash, loyihalash, joylashtirish, qurish, ishga tushirish va tabiatga ta'siri bo'lgan yangi texnologiyalarni joriy qilish jarayoni.

Sanoat tegralari yoki ularda biron bir sanoat korxonasini joylashtirishni *rejalashtirish* xalq xo'jaligining sohaviy yoki umumiy iqtisodiy rivojlantirish dasturlarida ekologik xavfsizlik talablarini inobatga olish bilan boshlanishi kerak.

Sanoat korxonalarini joylashtirishning asosiy nazorat hujjatlaridan biri bo'lib ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning Sohaviy, Hududiy yoki Bosh sxemalari hisoblaniladi. Bu sxemalardan sanoat korxonalarini *loyihalash* tashkilotlari tabiiy resurslardan foydalanish va atrof muhitni muhofaza qilishning ruxsat etilgan me'yorlarini

(PDK, PDV, PDXV...) inobatga olgan holda foydalanadilar. Agarda loyihalananayotgan sanoat korxonasi shu tegradagi ekologik me'yor talablarga javob bermasa, loyihalashni to'xtatish kerak.

Sanoat korxonalarini *qurish vaqtida* qurilish tashkilotlari loyihadagi ekologik va sanitar talablarini bilishlari va ularga to'lig'icha e'tibor berishlari kerak. SHu bilan birgalikda, loyihachilar avtorlik nazoratini, quvurchilar esa qurilish nazoratini olib borishlari, ekologik xizmatchilar esa sanitar nazoratni amalga oshirishlari shart. Agarda sanitar va ekologik talablar qurilish davomida buziladigan bo'lsa, davlat nazorat organlari ularni bartaraf etish shartlarini ko'rib chiqish yoki qurilish ishlarini to'xtatib qo'yish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha loyiha va qurilish ishlarini qayta ko'rib chiqishni talab qilishlari mumkin.

Ko'pgina demokratik mamlakatlar qonunchiligida sanoat korxonalarini joylashtirish va qurishda jamoat birlashmalari va mahalliy aholining fikrlarini inobatga olish ko'zda tutilgan. Jamoatchilik talabi bilan Evropada shimoliy daryolar janubga oqizilmaydigan bo'ldi, qrimning kurortlar tegrasida qrim AES qurilishi to'xtatildi, Germaniya va Belgiyada TESlarni qurilishi ekologik inqirozli hududlarda to'xtatilishi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Sanoat ob'ektlarini qurish jarayonida eng ko'p uchraydigan noekologik harakatlar loyihalarni qayta ko'rib chiqish va qurilish ishlarini arzonlashtirish yoki inflyasion jarayonlarga oldindan belgilashga "smeta" ko'rsatgichlarini to'g'ri kelmasligi oqibatida ekologiyalashgan texnologiyalarni o'rnatmaslikdir.

Sanoat tegrallarida korxonalarini *ishga tushirishdan* avval ularni ekologik ekspertizadan o'tkazilish shartlari Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning VI-bobida aniq ifodalanmagan bo'lsada, lekin rivojlangan mamlakatlarning ekologik qonunchiligida aniq aks ettirilgan. Xalqaro normalarga muvofiq sanoat korxonalarining ishga tushirilishi ekologik xavfsizlikni ta'minlab berish imkoniyatiga ega bo'lmasa, ya'ni loyihada ko'zda tutilgan tozalovchi va chiqitlarni zararlantirish inshootlari qonun hujjatlaridagi me'yorlariga to'g'ri kelmasa, bunday sanoat ob'ekti o'z faoliyatini boshlay olmaydi. SHuning uchun ham davlat, soha yoki buyurtmachi tomonidan tuziladi sanoat korxonalarini qabul qilish komissiyasi tarkibida ekologik nazorat va sanitar-epidemologik nazorat organlarini qatnashuvini ta'minlash darkor. qabul qilish komissiyasi raisi va uning a'zolari ekologik talablar uchun shaxsiy javobgarliklari jinoiy va ma'muriy kodekslarida ham ta'kidlab o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunning X-bob 41-moddasida korxonalar, tashkilotlar va boshqa ob'ektlarni joylashtirish, loyihalash, qurish, rekonstruksiyalash, ulardan foydalanish va ularni tugatishga doir ekologik talablar belgilangan

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Antropogen o'zgargan tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilish tushunchasi, asosiy turlari va xususiyatlari qanday?.
2. SHaharlarda atrof tabiiy muhitni huquqiy muhofaza qilishni tushuntirib bering?.
3. Agrar tegralarida atrof muhitni huquqiy muhofaza qilish qanday amalga oshiriladi?.
4. Sanoat tegralarida atrof muhitni huquqiy muhofaza qilishni tushuntiri bering?.

GLOSSARIY

Antropogen – (grekchada anthropos-kishi) o'zgargan tabiiy muhit - kishilarning xo'jalik faoliyati jarayonida ma'lum bir hudud yoki tegralarda tubdan o'zgargan atrof tabiiy muhit holati. Bu hudud yoki tegralarni keltirib chiqaruvchi omillar majmuasiga qarab - *shahar, sanoat va agrar* (qishloq xo'jaligi) tegralariga ajratib olsak bo'ladi. Bu hudud va tegralarda tabiat elementlari (er, suv, atmosfera havosi...) ning son va sifat ko'rsatkichlari, morfologik (tashqi) va morfometrik (o'lchamli) belgilari o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, atmosfera havosi antropogen o'zgargan tabiiy hududlarda boshqa kam ta'sirlangan atrof tabiiy muhitga nisbatan 10-15 barobar ko'proq ifloslangan bo'ladi. Sanoat tegralarida havo tarkibida zaharli is gazi (SO) ning ko'payishi asosan metallurgiya (30-40%) va ximiya sanoati (15-20%), transport (10-15%) ta'sirida yuzaga kelsa, shaharlarda esa is gazi asosan transport (60-80%), o'ir sanoat (15-20%), ximiya sanoati (5-10%) ta'sirida yuzaga keladi. Agrar tegralarda tuproqlarning morfologik (ko'zga tashlanadigan tashqi) ko'rinishi 1-1,5 metr chuqurlikgacha tubdan o'zgargan va yangi tur hosil qilgan bo'ladi. Ularda tuproq ifloslanishi pestitsid, gerbitsid, azot, fosfor, turli tuzlar; shaharlarda - maishiy ahlal; sanoat tegralarida - sanoat chiqindilari hisobiga amalga oshadi. Sanoat tegralari toifasiga kiruvchi atom elektrostansiyalari atrofidagi suv, tuproq va atmosfera havosida radioaktiv elementlar miqdori shaharlarga nisbatan bir necha o'n barobar ko'p bo'ladi, lekin is gazining miqdori elektrostansiya atrofida agrar tegralarga tenglashgan, shaharlarga nisbatan esa bir necha o'nlab barobar kam bo'ladi.

Antropogen landshaft – xususiyatlari inson faoliyatiga bog‘liq bo‘lgan landshaft. Maqsadli yoki avvaldan mo‘ljallanmagan o‘zgarishlariga ko‘ra atayin o‘zgartirilgan va bexosdan o‘zgargan landshaftlarga farqlanadi (ikkinchisi ba‘zan «antropik landshaft» nomi bilan yuritiladi). Bulardan tashqari, madaniy landshaftlar (o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun insonning xo‘jalik faoliyati tufayli ongli ravishda o‘zgartirilgan va kerakli holatda saqlab turiladigan) va noratsional faoliyat yoki qo‘shni landshaftlarning nomaqbul ta’siri ostida paydo bo‘lgan nomadaniy landshaftlar mavjuddir (tanazzulga yuz tutgan landshaft bu qatorda eng oxirgi o‘rinni egallaydi).

Atrof-muhitga ko‘rsatilayotgan ta’sir (atrof-muhitga ko‘rsatilayotgan salbiy antropogen ta’sir) – *atrof-muhitda* bevosita paydo bo‘ladigan yoki antropogen faoliyatni rejalashtirish natijasida sodir bo‘ladigan va atrof-muhitda salbiy o‘zgarish va oqibatlarga olib keladigan har qanday modda, energiya va ma’lumotlar oqimlari.

Landshaft - o‘zaro ta’sir etuvchi tabiat yoki tabiiy va antropogen komponentlardan, hamda pastroq taksonomik tabaqali majmualardan tashkil topgan tabiiy hududiy majmua.

Litosfera [yun. *lithos* - tosh va *sphaire* - shar] - urning yuqori “qattiq” qobiQi. ʻziga er qobiQi va Er mantiyasining yuqori qismini qamrab oladi. **L.** qalinligi 50-200 km ni tashkil qiladi.

Tabiiy landshaft – inson faoliyati ta’siridan holi bo‘lgan va faqatgina tabiiy omillar ta’sirida shakllangan yoki shakllanayotgan landshaft.

Urbanizatsiya – shaharlarning o‘sishi va rivojlanishi, shahar aholisi mavqesining mamlakat, hudud, jahon miqyosida o‘sishi.

Fauna [lot. *Fauna* – qadimgi Rim mifologiyasida dala va o‘rmonlar hukmdori, chorvalar homiysi] – muayyan hududda yashayotgan (yoki yashagan) barcha hayvon turlarining evolyusiya jarayonida tarixan shakllangan majmuasi. O‘ayvonot olami iborasi bilan bir xil ma’noni anglatadi.

Flora – muayyan hududni egallagan barcha o‘simlik turlarining tarixan tarkib topgan va rivojlanib kelayotgan guruhi. Atama asimlik dunyosi va asimliklar qoplami atamaları bilan bir xil ma’noni anglatadi.

CHiqindilar – muayyan joylarda ma’lum qoidalarga asosan joylashtiriladigan va keyinchalik ishlatiladigan, qayta ishlov beriladigan yoki yo‘q qilinadigan, ko‘miladigan xom-ashyo, materiallar qoldiqlari, talabga javob bermaydigan asosiy va qo‘shimcha mahsulotlar, ishlatilgan va o‘zining oldingi sifatini yo‘qotgan tayyor mahsulotlar.

CHiqindilardan foydalanish - chiqindilarni ikkilamchi xom ashyo sifatida ishlatib asosiy mahsulot olish.

CHiqindilarni qayta ishlash - ma’lum texnologiyaga ko‘ra chiqindilardan xom ashyo sifatida foydalanilgan holda qo‘shimcha mahsulot olish.

CHo‘llashish - cho‘llarning (sahroning) qo‘shni hududlar hisobiga kengayishi. **CH.** ham tabiiy sabablarga ko‘ra, ham tabiatga bo‘lgan antropogen ta’sir oqibatida sodir bo‘ladi.

SHelf landshaftlari [ingl. *shelf* – shelf, sayozlik] – qit’alar va orollarning qirQoqlaridagi suv osti landshaftlari. **SH.I.** biotsenozlar uchun juda qulay sharoitlari bilan ajralib turadi. SHelf sayozliklarida asosiy baliq va b. dengiz biologik resurslari jamlangan bo‘ladi.

T E S T L A R

1. Zardushtiylarning kaysi kitobida tabiatni muxofaza qilishga oid normalar belgilanganq

- A)12 jadval konuni
- B)Tavrot
- V)Ijil
- G)* Avesto

2. Antropogen ifloslanish nima

- A)sanoat xisobigatransport vositalarini ishlatish xisobiga
- B)*atrof tabiiy muxitini ifloslanishi inson xayotining faoliyati bilan kechsa
- V)qishlok xujaligini ximiyalashtirish,

G)mexanizatsiyalash, meliorativ

3. Mutaxassislarining ma`lumotlariga kura inson tsivilizatsiyasi davrida necha turdagi xayvon va o`simliklar yuk bulib ketgan

- A)* 250 xil
- B)500 xil
- V)350 xil
- G)50 xil

4. "Insonlar tabiat kuchlaridan foydalana olmasliklari va moddiy dunyoning asl moxiyatini tushunmasdan xalok buladilar" - deb kaerga bitilganq

- A)Teshiktosh darasida
- B)Gretsiya Olimp tog'larida
- V)* Misrdagi Xeopsa piramidalaridagi toshlardan biriga
- G)Vavilondagi ulkan xarsang toshga

5. J.B.Lamark "Inkilobiy sanoat yuksalish" davri ekologik xavfsizlikni keskin ravishda inkirozga uchragan davri buldi deb kaysi yillarni nazarda tutgan

- A)1980 yillarni
- B)II jaxon urushidan sunggi yillarni
- V)XX boshlari
- G)*1820-1960 yillarni

6. Birinchi bor "ekologiya" suzini fanga olib kirgan nemis biologik olimini aniklang.

- A)CH.Darvin
- B)* E.Gekkel
- V)D.Dominik
- G)J.Meller

7. Ernest Gekkelning 1866 yil 14 sentyabr kuni chop ettirilgan kaysi kitobida ekologiya xakida fikr bayon etilganq

- A)"Ekologiya - xayot"
- B)"Buyuk eko kelajak"
- V)*"Umumiy morfologiya"
- G)"Yangi dunyo"

8. Mustakil O`zbekiston Respublikasi va Markaziy Osiyo davlatlarining birgalikdagi sa`y-xarakatlari tufayli Orol dengiziga suv kuyilish kupaytirilgan yilni aniklang.

- A)* 1995-1997
- B)1993-1995
- V)1994-1996

G)1999 yil kuzda

9. Er kurrasida ekologik inkirozli o`ekt va xududlarning kengayishi, ommaviy kasalliklarni kupayishi kaysi davrga kelib kishilar e`tiborini tabiatga karatishga majbur etdiq

A)XX asrning oxirlarida

B)* XX asrning 2-yarmida

V)I jaxon urushidan sung

G)II jaxon urushidan sung

7. Suvlar huquqiy tartibga solish, foydalanish va muhofaza qilish ob'ekti sifatida. Suv qonunchiligini buzganlik uchun yuridik javobgarlik.

Reja:

- 1.Suv resurlaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishning huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari.**
- 2.Davlat suv fondi va uning boshqaruv organlari.**
- 3.Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi va turlari .Suvdan foydalanish huquqining paydo bo'lishi va bekor bo'lish asoslari.**
- 4.Suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari.**

1.Suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishni huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari.

Tabiat boyliklari orasida suv alohida o'rin tutadi. Chunki barcha tirik jonzorlar hayotining asosiy manbai suvdur. Suvsiz hayot bo'lishi mumkin emas. Hattoki ota bobolarimiz suvni toza saqlashga, undan oqilona foydalanishga alohida e'tibor berganlar. SHuning uchun ham ular "Suv zar - suvchi zargar", "Suv uchun kurash - hayot uchun kurash", deb bejiz aytishmagan. Demak, planetamizda suv paydo bo'lganidan keyingina hayot paydo bo'lgan.

Zero, insoniyat hayoti davom etishi uchun odamlar suvni, erdagi suv manbalarini, avvalo chuchuk suvni ehtiyot qilishlari lozim.

Sahron Kabirdagi qabilalardan biriga mehmon bo'lgan sayohatchilarning yuvinayotganini ko'rib, mezbonlar ancha ranjishgan. Chunki, ular butun qabilaga bir necha kunga etadigan suvni bir pasda tugatishgan. Ma'lum bo'lishicha, suv bu erda eng aziz ne'mat hisoblanib, uni qat'iy nazorat ostida tarqatishar ekan.

YAponiyaday rivojlangan mamlakatga borgan bir mutaxassisimizning dastlabki olgan maoshi foydalangan suviga etmagan.

Hindistondagi qadimgi shaharlardan biri Moxendjo-Darodagi xarobalar tekshirilganda diametri 0,5 dan 2,5 metrgacha keladigan quduq topilgan, chamasi u ayrim uylarni suv bilan ta'minlagan hamda jamoat joylarida odamlar cho'miladigan hovuzlar shu suv bilan to'ldirilgan. qadimgi Rimda suvning yangi manbalari haqida muntazam qayg'urishgan. 312 yilda shaharga 16,5 km uzoqdagi toza suv manбайдan vodoprovod o'tkazilgan. Taxminan oradan 50 yil o'tgach, shaharga Anion daryosidan vodoprovod o'tkazilgan. Uning uzunligi 63 km dan ortiq bo'lgan, biroq keyingi vodoprovod uzunligi 91 km edi. SHunisi qiziqki, vodoprovod suvi maxsus rezervuarlarda yig'ilib, tindirilgan. Unda suv bosimi kerakligicha bo'lib, shu bosim tufayli jamoat hovuzlari, fontanlar, hammomlar, shuningdek shaxsiy uylar suv bilan ta'minlangan.

Peruda "Suv xudosi" ibodatxonasi topilgan. Unda fontan va kanallar bo'lgan, ular ibodatxona yaqinidagi sharshara suvi bilan to'ldirilgan. Afinada esa eramizdan oldingi VI asrdayoq quduq suvidan foydalanish tartibini belgilaydigan qonun chiqarilgan.

YUnonlar o'z davrida Feodesiyada, Kerchda, Evpatoriyada ajoyib vodoprovod qurganlar. qadimgi Misrda fir'avnlr davrida parmalab qovlangan quduqlar mavjud bo'lgan.

Ichimlik suvining odam organizmi uchun ahamiyatini SHarqning ko'pgina olimlari yaxshi bilishgan. Masalan, Abu Ali ibn Sino "Tib qonunlari" kitobining birinchi jildida "Suvning sifati" haqida ko'pgina ma'lumotlar keltirilgan, suvning inson hayoti uchun zarur elementlardan biri ekani, suvning xususiyatlarini yaxshilaydigan bir necha usullarni bayon qilgan.

Ibn Sino o'sha davrdayoq suvni toza saqlash, uni qaynatib ichish kerakligini odamlarga uqtirgan. U suvni qaynatib ichishga qarshi nodon tabib va duoxonlarga e'tiroz bildirgan.

O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 6 mayda qabul qilingan "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 3-moddasiga asosan, "Suv O'zbekiston Respublikasining davlat mulki - umummilliy boylik hisoblanadi, suvdan oqilona foydalanish lozim bo'lib, u davlat tomonidan qo'riqlanadi."

Ushbu qonunga asosan, O'zbekiston Respublikasining yagona davlat suv fondi:

daryolar, ko'llar, suv omborlari, boshqa er usti suv havzalari va suv manbalari, kanal va havuzlarning suvlaridan;

Er osti suvlari va muzliklardan iboratdir. Davlatlararo daryolar - Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon daryosi, Orol dengizi va boshqa suvlardan foydalanish huquqi davlatlararo bitimlarda belgilab beriladi.

Mazkur qonunning 18-moddasida ko'rsatilganidek, "mulkchilikning barcha shaklidagi korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, dehqon xo'jaliklari va O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar suvdan foydalanuvchilar bo'lishlari mumkin. qonunlarda nazarda tutilgan hollarda boshqa tashkilotlar va shaxslar ham suvdan foydalanuvchi bo'lishlari mumkin."

O'zbekiston Respublikasining "Er Kodeksi"ning 39-moddasi "Er egasi, erdan foydalanuvchi, ijarachi va er uchastkasi mulkdorining huquqlari" sifatida barcha er egalari, erdan foydalanuvchilar, er uchastkalari ijarachilari va mulkdorlari ham suv resurslaridan oqilona foydalanishlari va ularni muhofaza qilishlari shart.

SHuningdek, O'zbekiston Respublikasining "qishloq xo'jalik kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida"2 gi 1998 yil 30 aprelda qabul qilingan qonunining 16-moddasida qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkat xo'jaliklari) uchun suvdan foydalanishlari, "Fermer xo'jaligi to'g'risida"1 gi qonunning 14-moddasida fermer xo'jaliklari uchun suvdan foydalanish, "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"2 gi qonunning 11-moddasida dehqon xo'jaliklari uchun suvdan foydalanishning huquqiy tartiblari ko'rsatilgan.

Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"3 gi qonunining 19-moddasida "Suvlar va suv havzalaridan foydalanish shartlari" ham aniq ko'rsatilgan.

Jumladan, unda O'zbekiston Respublikasi hududidagi er usti, er osti va dengiz suvlaridan zarur miqdordagi suvning tabiiy aylanishini saqlash, uning normativida ko'rsatilgan darajada tozaligini ta'minlash, suv o'simliklari va hayvonlarini asrash, suv havzalarining ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik, ularda ekologiya muvozanatini saqlash va suv havzasiga landshaft elementi sifatida ziyon etkazmaslik sharti bilan yo'l qo'yiladi.

Mahalliy hokimiyat idoralari, o'rmon va suv xo'jaligi idoralari daryo irmoqlari hosil bo'ladigan joylarda, suv havzalari sohili mintaqalarida daraxtzorlarni tiklashlari va dov-daraxtni ko'paytirishlari hamda ularni saqlashini ta'minlashlari shartdir.

Suv resurslarini huquqiy ekologik jihatdan muhofaza qilish O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning XXIV bobi, 97-102 moddalarida ko'rsatilgan.

Mustaqil respublikamizda suvni muhofaza qilish vazifalari shundan iboratki, "Hamma suvlar (suv ob'ektlari) aholi sog'lig'iga zarar etkazishi, shuningdek baliq zahiralarning kamayishi, suv ta'minoti sharoitining yomonlashishi hamda suvning fizikaviy, kimyoviy va biologik hossalari pasayishi, suvning tabiiy tozalanish xususiyati kamayishi, suvning gidrologik va gidrogeologik rejimining buzilishi natijasida kelib chiqadigan boshqa ko'ngilsiz hodisalarga olib kelishi hollaridan muhofaza qilinishi kerak.

SHunisi e'tiborliki, suv to'g'risidagi ushbu yangi qonunda, suvni muhofaza qilishni, shuningdek uning holati va rejimini yaxshilashni ta'minlovchi tadbirlarni amalga oshirish, faoliyati suvlarning holatiga ta'sir etuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar, mahalliy hokimiyat organlari, tabiatni muhofaza qilish, suv xo'jaligi, sanitariya nazorati organlari hamda boshqa manfaatdor idoralar bilan kelishilgan holda texnologiya, o'rmon melioratsiya va agrotexnika, gidrotexnika, sanitariya-texnika tadbirlarini o'tkazishlari shart"-deb ko'rsatilgan.

Hozirgi sharoitda suvlarni ifloslantirish asosan chiqit va chiqindilarni befarqlik oqibatida tashlash, oqizish natijasida bo'lmoqda. Ayni, mana shu muammo ushbu qonunning 99-moddasida ifodalangan. Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va fuqarolarga quyidagilar taqiqlanadi:

- ishlab chiqarish chiqitlari, maishiy va boshqa xil chiqitlar hamda chiqindilarni suv ob'ektlariga tashlash;

- moylarning, yog'ochlarning, kimyoviy va neft mahsulotlarining hamchda boshqa mahsulotlarning to'kilib-sochilishi natijasida suvni bo'lg'atish va ifloslantirish;

- suv havzalarining yuzi, suv havzalarini qoplab turgan yaxlar va muzliklarning yuzasi, sanoat chiqitlari, maishiy chiqindi va boshqa tashlandiq chiqitlar, shuningdek, er usti va er osti suvlarning sifatini yomonlashtirib yuboradigan neft va kimyoviy mahsulotlar bilan bulg'atish va ifloslantirish;

- suvni o'g'itlar va zaharli ximikatlar bilan bulg'atish.

Oqindi suvlarni suv ob'ektlariga oqizishga ushbu qonunning 73, 74 va 75-moddalarida ko'rsatib o'tilgan talablarga rioya qilingan taqdirdagina yo'l qo'yiladi. SHuningdek amaldagi qonunda, aynan er osti va kichik daryolarni suvlarini huquqiy ekologik muhofaza qilishga e'tibor berilgan.

Mazkur qonunning 101-moddasida, er osti suvlarini muhofaza qilish tartibi ifodalangan.

Er osti suvlari chiqarish va undan foydalanish bilan shug'ullanuvchi idoralar suv chiqarilayotgan uchastka va unga tutash hududlarda er osti suvlariga doir rejimlarga rioya etilishini kuzatib borishlari, shuningdek foydalanilayotgan suvning miqdori va sifatining hisobini yuritishlari shart.

Basharti foydali qazilmalar konlarini qidirish, ularni o'rganish va ulardan foydalanish bilan bog'liq burg'ilash hamda boshqa kon qidiruv ishlarini bajarish chog'ida er osti suvyalari bor qatlamlar aniqlangan taqdirda, bu haqda tabiatni muhofaza qilish, suv xo'jaligi organlariga ma'lum qilinishi hamda belgilangan tartibda er osti suvlarini muhofaza qilishga qaratilgan chora-tadbirlar ko'rilishi lozim. Sanoat oqindi suvlarini oqizish uchun qaziladigan quduqlar suvli qatlamlarni ifloslantirish manbaiga aylanishi mumkin bo'lsa, bunday quduqlar qazish hollari man etiladi.

O'z-o'zidan suv chiqarib, suvi foydalanish uchun yaroqsiz bo'lgan quduqlarga suvni boshqarish uskunalari o'rnatilishi, ular qonunlarda belgilangan tartibda to'xtatib qo'yilishi yoki tugatilishi lozim.

Sifatli er osti suvlari to'planadigan manbalar tegrasida qattiq va suyuq chiqindilar to'plash, axlatxonalar barpo etish, er osti suvlarining ifloslanish manbaiga aylanish

ehtimoli bo'lgan sanoat, qishloq xjalik ob'ektlari va boshqa ob'ektlar qurilishiga yo'l qo'yilmaydi. Er osti suvlarini muhofaza qilish chora-tadbirlarini ko'rish, shu jumladan quduqlarni kuzatish tarmog'ini yaratish faoliyati er osti suvlarining holatiga ta'sir ko'rsatuvchi korxonalar tomonidan amalga oshiriladi.

qo'rinib turibdiki, ushbu moddada er osti suvlarini huquqiy ekologik muhofaza qilishga har tomonlama e'tibor berilgan.

YOyinki, xo'jalik faoliyati kichik daryolarning holati va rejimiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo'jaliklari suv xo'jaligi, tabiatni muhofaza qilish organlari bilan birgalikda suvni, uning musaffoligi va sifatini saqlash chora-tadbirlarini ko'rishlari lozim.

Kichik daryolarning suvini muhofaza qilish mintaqalari, bu mintaqalardagi korxonalar, tashkilotlar, muassasalarning xo'jalik faoliyati rejimi qonunlar bilan belgilanadi.

Suv manbalarini ifloslanishdan muhofaza qilishning eng yaxshi yo'li markazlashgan suv ta'minotini tashkil qilishdan iborat.

Ochiq suv havzalaridan suv olinadigan joyni tanlashda suvning ifloslanmasligi, suv havzasiga etarli miqdorda suv tushib turishini, suv havzasi atrofining to'silganligini, qirg'oqning buzilmasligini hisobga olish kerak. Suv olinadigan joyni tanlash har safar murakkab sanitariya masalasi hisoblanadi. Muhimi, suv olinadigan joy oqava suvlar tushadigan joydan va aholi yashaydigan territoriyadan ancha yuqori erda bo'lishi kerak. Bunda aholi yashaydigan punktning istiqboli, ya'ni kengayishi nazarda tutiladi. SHuningdek, suv olinadigan joy daryo irmoqlari va soylardan yuqorida bo'lishi lozim. Suv daryo qirg'og'i chuqurligi kamida 2,5 metr bo'lgan, qirg'og'i yuvilmaydigan joydan olinadi. Bu qoida suv omborlariga ham tegishlidir.

Har qanday suv manbai, ayniqsa ochiq suv havzalari tashqi muhit bilan bog'langanligi va suv sifatiga suv oqimi hosil bo'lishi sharoitlari, tabiiy hodisalar, sanoat va kommunal qurilishlar, aholining xo'jalikdagi va turmushdagi faoliyati ta'sir qilishni hisobga olib, vodoprovod qurilishida albatta sanitariya zonasi tashkil etish kerak.

Mavjud qonunchilikka asosan vodoprovodi bor tashkilotlar barcha vodoprovodlar uchun sanitariya muhofazasi zonasi tashkil qilishlari kerak.

Suvni muhofaza qilish tadbirlarini barcha ochiq suv havzalari, er osti suv manbalarida ular markazlashgan yoki markazlashmagan suv ta'minoti uchun foydalaniladimi-yo'qmi, bundan qat'iy nazar, amalga oshirish shart.

Sanitariya maishiy suv ta'minotidan foydalanadigan rayonlarda sanitariya muhofaza zonasi yaratish zarur. Bunday hollarda sanitariya nazorati organlari va shu

territoriyadagi suvdan foydalanishni va muhofaza qilishni boshqaradigan organlarga quyidagi hajmda er ajratiladi:

- ochiq suv havzalari uchun 100 m. Suvning ikkala qirg'og'iga inspektorlik yo'llari qilinadi, ko'kalamzorlashtiriladi, shahar doirasida esa qirg'oqlar qo'shimcha ravishda obod qilinadi;

- o'zanli va suv quyilib turadigan suv ombori uchun 300 m chor atrofi muhofaza qilinadi;

- artezian quduq uchun foydalaniladigan ayrim quduqlar, buloqlar va chashmalar yoki er osti suvlari usti 30 m radiusda suvga chidamli materiallar bilan tom qilib, yopiladi, maydoni kamida 0,25 ga bo'ladi;

- ayrim quduqlar uchun er osti suvi yoki infiltratsion suvdan foydalanganda 30 m radiusda usti yopiladi, maydoni kamida 0,75 ga bo'ladi.

Ayrim rayonlarda, masalan, yirik shaharlar yoki korxonalarida qishloq xo'jaligida zaharli ximikatlar ko'p ishlatilganda sanitariya nazoratining tegishli organlari talabiga ko'ra bu zonalar kengaytirilishi mumkin.

SHuningdek, hozirgi sharoitda qishloq xo'jaligi va boshqa korxonalar, muassasa, tashkilotlarda hamda respublikamizda suvdan foydalanish va uni huquqiy muhofaza qilishning bir qator ilmiy huquqiy ekologik echimlari ayrim huquqiy adabiyotlarda yoritilgan.

Ammo hozirgi bozor iqtisodiyoti va turmush tarzi yana yangi-yangi huquqiy-ilmiy va ekologik echimlarni qo'llashni talab qiladi.

Zero, suv resurslarini huquqiy ekologik muhofaza qilish aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlashga xizmat qilib, gigienik jihatdan muhim ahamiyatga ega, hattoki kasallik tarqalishining oldini olishda ham ahamiyati kattadir.

2. Davlat suv fondi va uning boshqaruv organlari.

Ob-hayotdan foydalanishdagi boshboshdoqlik va mas'uliyatsizlik yomon oqibatlarga olib kelishini O'rta Osiyoda tashkil topgan mustaqil davlatlar hamda qozog'iston Respublikasi melioratsiya va suv xo'jaligi xizmati rahbarlari obdon mulohaza qilib ko'rdilar. Bu masalaning ahamiyati va murakkabliklarini tushinib etdilar.

1992 yilning 18 fevralida qozog'iston Respublikasi poytaxti Olmaota shahrida mintaqadagi davlatlararo suv zahiralari birgalikda boshqarish va muhofaza qilish yuzasidan ahdlashuvga kelishildi. Ahdnoma xujjatini O'rta Osiyo respublikalari hamda qozog'iston Respublikasi Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirlari imzoladilar. Xujjatda suv manbalaridan oqilona foydalanishga, suv zahiralari muhofaza etishda mintaqadagi barcha davlatlar teng huquqli hamda baravar mas'uliyatga ega ekanliklari ko'zda tutildi.

Har bir respublika o'z hududida ahdomaga asosan amal qilish majburiyatlarini oldi. Jumladan, ahdlashuvchi tomonlarning manfaatlarini hurmat qilish, suvdan foydalanishda bir-biriga ziyon etkazmaslik, suvdan foydalanish va uning zahiralari ifloslantirmaslik haqida Ahdomada ko'zda tutilgan talablarga og'ishmay amal qilish majburiyatlari nazar-e'tiborda tutiladi, deb kelishib olindi.

Tomonlar suvni isrof qilmaslik, bu bebaho boylikdan samarali foydalanish xususida, shuningdek, ekologiya muammolari, Orol dengiziga har yili zarur miqdorda suv o'tkazib turish haqida bamaslahat bir fikrga keldilar.

1993 yil 6 mayda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonuni qabul qilinib u suv va suvdan foydalanishga doir munosabatlarni tartibga solishdan, aholi va xalq xo'jaligi ehtiyojlari uchun suvdan oqilona foydalanishdan, suvni bulg'anish, ifloslanish va kamayib ketishdan saqlashdan, suvning zararli ta'sirini oldini olish va uni bartaraf qilishdan, suv ob'ektlarining holatini yaxshilashdan, shuningdek suvga doir munosabatlar sohasida korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolarning huquqlarini himoya qilishdan iborat bo'ldi.

Mazkur, qonunda birinchi marta yagona davlat suv fondi masalasi ko'rsatib berildi.

O'zbekiston Respublikasining yagona davlat suv fondi:

daryolar, ko'llar, suv omborlari, boshqa er usti suv havzalari va suv manbalari, kanal va hovuzlarning suvlaridan;

er osti suvlari va muzliklardan iboratdir.

Davlatlararo daryolar - Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon daryosi, Orol dengizi va boshqa suvlardan foydalanish huquqi davlatlararo bitimlarda belgilab beriladi. (4-Modda).

SHuningdek, qonunda davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari ham aniq ko'rsatildi.

Jumladan qonunning 5-moddasida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlari quyidagicha ko'rsatildi:

suvga doir qonunlar qabul qilish, ularga o'zgarishlar va qo'shimchalar kiritish;

suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishga oid davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilash hamda suv xo'jaligiga oid strategik davlat dasturlarini qabul qilish;

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining tasarrufiga kiradigan boshqa masalalarni hal etish.

Ushbu qonunning 6-moddasida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlariga e‘tibor berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi tasarrufiga quyidagilar kiradi, chunonchi:

suv resurslaridan oqilona, kompleks foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasida yagona siyosat o‘tkazish;

suv resurslaridan kompleks foydalanish va ularni muhofaza etishda vazirliklar, idoralar va yuridik shaxslarning faoliyatini uyg‘unlashtirish;

suv fondi hosil qilish va undan foydalanish tartibini belgilash, suvdan foydalanishning me‘yorlari va limitlarini tasdiqlash;

suvlarning davlat tomonida hisobga olib borilishini hamda suvdan foydalanishni nazorat qilish va ularni muhofaza etishni ta‘minlash, davlat suv kadastri va suv monitoringini yuritish;

yirik avariya, falokatlar, ekologiya tangligi va suvlarning zararli ta‘siri oldini olish hamda ularga barham berish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish;

suv resurslaridan foydalanganlik uchun haq to‘lash, suv ob‘ektlarini bulg‘atganlik va quritib qo‘yganlik uchun haq undirish tartibini belgilash;

davlatlararo munosabatlarni rivojlantirish;

qonunlarda nazarda tutilgan boshqa chora-tadbirlarni amalga oshirish.

E‘tiborli tomoni shundaki, mazkur qonunda mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi vakolatlariga ham e‘tibor qaratilgan.

Mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining suvga doir munosabatlarni tartibga solish sohasidagi tasarrufiga quyidagilar kiradi, chunonchi:

o‘z hududidagi suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishning asosiy yo‘nalishlarini belgilash;

suv resurslaridan foydalanishni tartibga solish va ularni muhofaza qilish sohasidagi qonuniylik hamda huquq-tartibotni ta‘minlash;

suv ob'ektlari holatini hisobga olib borish va ularga baho berish, suvlardan foydalanilishi va ularning muhofaza qilinishi, suv iste'molining belgilangan limitlariga rioya etilishi, suvdan foydalanuvchilarning suvdan foydalanish hisobini yuritishlari ustidan nazorat qilib berish;

suv ob'ektlarini saqlash va ularning holatini yaxshilash, suvlarning zararli ta'sir ko'rsatishini, shuningdek bulg'anishini oldini olish va uni bartaraf etish hamda avariylar, toshqin, sel va tabiiy ofatlar natijasida vayron bo'lgan ob'ektlarni tiklash yuzasidan tadbirlar o'tkazish;

qonunlarda nazarda tutilgan boshqa masalalarni tartibga solish (7-modda).

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratining vazifasi suvdan foydalanish borasida belgilab qo'yilgan tartibga barcha vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, davlat, kooperativ, jamoat korxonalar, tashkilotlari, muassasalari va fuqarolar rioya qilishlari, suvni muhofaza qilish, suvning zararli ta'sirining oldini olish va bartaraf qilish vazifalarini, suvni hisobga olish qoidalarini, shuningdek, suv to'g'risidagi qonunlarda belgilab berilgan boshqa qoidalarni bajarishlarini ta'minlashdir. O'zbekiston Respublikasi "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 8-moddasiga asosan suvdan foydalanish sohasidagi davlat boshqaruvi quyidagicha ko'rsatilgan.

Suvdan foydalanish sohasida davlat boshqaruvi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari, shuningdek bu sohada maxsus vakolatli bo'lgan hamda suvdan foydalanishni bevosita yoki havza (hududiy) boshqarmalari orqali tartibga solib turuvchi davlat organlari hamda boshqa davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi (er usti suvlari), O'zbekiston Respublikasi Davlat Geologiya va Mineral resurslar qo'mitasi (er osti suvlari) hamda O'zbekiston Respublikasi Sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat qo'mitasi (er osti issiq suvlarni va mineral suvlar) o'z vakolatlari doirasida suvdan foydalanishni tartibga solish sohasida maxsus vakolati bo'lgan davlat organlari hisoblanadi.

Ma'lumki, 1991 yildan boshlab suv uchun haq to'lashning uzoq muddatga mo'ljallangan iqtisodiy normativlarini belgilab qo'yish zarur deb topildi.

SHuning uchun ham suv iste'molining belgilab qo'yilgan limitlariga rioya qilinishi operativ nazorat etish katta ahamiyatga egadir.

Bu masalaga amaldagi suv qonunchiligida quyidagicha e'tibor berildi.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratining vazifasi suvdan foydalanish borasida belgilab qo'yilgan tartibi barcha vazirliklar, davlat

qo'mitalari va idoralar, mulkchilikning barcha shakllaridagi korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolar rioya qilishlari, suvni muhofaza qilish, suvning zararli ta'sirini oldini olish va bartaraf qilish vazifalarini, suvni hisobga olish qoidalarini, shuningdek suv to'g'risidagi qonunlarda belgilab berilgan boshqa qoidalarni bajarilishini ta'minlashdir.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan davlat nazoratini mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlari, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sanoatda va konchilikda ishlarning bexatar olib borilishini nazorat qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi amalga oshiradilar.

Suvdan foydalanish ustidan idoraviy nazoratni O'zbekiston Respublikasi Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi organlari amalga oshiradilar.

3. Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi va turlari. Suvdan foydalanish huquqining paydo bo'lishi va bekor bo'lish asoslari.

Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi asosan ikki holat bilan ko'proq bog'liq.

Birinchidan, u suv huquqining asosiy institutlaridan biri bo'lib, suv va suvdan oqilona foydalanish, uni muhofaza qilish hamda suv bilan bog'liq barcha muammolarni o'z ichiga oladi.

Ikkinchidan, suvdan foydalanish va uni muhofaza etish bilan bog'liq bo'lgan suv foydalanuvchichlarning huquq va majburiyatlari bilan bog'liq.

Asosan suvdan foydalanish huquqi ko'proq suvdan foydalanish huquqini paydo bo'lishi va bekor bo'lish asoslari bilan ham bog'liqdir.

Suvdan foydalanish huquqi bir qator prinsiplarga asoslanadi:

- suv resurslaridan oqilona foydalanish;
- suv resurslarini muhofaza qilish;
- boshqa barcha tabiat boyliklari bilan chambarchas bog'liqligi;
- suv resurslari qonunda ko'rsatilgan aniq maqsadlarda foydalanish;
- suvdan foydalanish davlatning ekologik siyosati bilan bevosita bog'liqligi;
- suvdan foydalanganlik uchun tegishli haq to'lash lozimligi;

- suv qonunchiligi bilan birga boshqa barcha ekologik qonunlarni o‘z vaqtida, kechiktirmay amalga oshirish va bajarish;

- suvdan foydalanish bilan bog‘liq xalqaro shartnomalar va konvensiyalarni o‘z vaqtida bajarish va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasi "Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida"gi qonunning 21-moddasiga ko‘ra: "Suv ob‘ektlari aholining ichimlik suvga bo‘lgan ehtiyojlarini, maishiy davolash; kurort, sog‘lomlashtirish, hordiq chiqarish va boshqa ehtiyojlarini, qishloq xo‘jaligi, sanoat, energetika, transport, baliqchilik xo‘jaligi hamda boshqa davlat yoki jamoat ehtiyojlarini qondirish uchun qonunlarda ko‘zda tutilgan talablar va shartlarga rioya qilingan holda foydalanishga beriladi. Oqindi suvlarni oqizish uchun suv ob‘ektlaridan foydalanishga qonunlarchda ko‘zda tutilgan hollarda hamda maxsus talablar va shartlarga rioya qilingan taqdirdagina yo‘l qo‘yilishi mumkin.

Suv ob‘ektlari ayni bir vatda bitta yoki bir nechta maqsadlarda foydalanishga berilishi mumkin." Respublikamiz sharoitida foydalanadigan suv resurslarining asosiy qismi qishloq xo‘jaligida sug‘orish maqsadlarida ishlatiladi. Uning qismidan esa sanoatda hamda maishiy va kommunal maqsadlarda foydalaniladi. Ana shu har uchala yo‘nalish ham yildan-yilga ko‘proq suv talab qilmoqda. Natijada regionimizda suv problemi tobora jiddiy muammo bo‘lib qolmoqda. Bunday sharoitda suvni tejab-tergab ishlatish, uning behuda ketishiga yo‘l qo‘ymaslik, qaytarma va oqava suvlardan unumli foydalanish, eng muhimi - suv manbalarini ifloslanishdan va ortiqcha minerallanishdan saqlash talab qilinadi.

Bundan tashqari ushbu qonunning 22-moddasiga asosan, suvdan foydalanish turi ikki xil deb ko‘rsatilgan. Suvdan umumiy foydalanish - suvning holatiga ta‘sir qiladigan inshootlar yoki texnikaviy qurilmalarni qo‘llamay foydalanish; suvdan maxsus foydalanish - inshootlarni yoki qurilmalarni qo‘llanish yo‘li bilan foydalanish. Inshootlar yoki texnikaviy qurilmalarni qo‘llamay turib, ammo suvning holatiga ta‘sir qiladigan tarzda suv ob‘ektlaridan foydalanish ham ayrim holatlarda suvdan maxsus foydalanish turiga kiritilishi mumkin.

Suvdan umumiy va maxsus foydalanish turlarining ro‘yxati suv xo‘jaligi, tabiatni muhofaza qilish, sanitariya nazorati, geologiya va mineral resurslar organlari tomonidan belgilab qo‘yiladi.

SHuningdek, suv qonunchiligida "Suvdan birgalikda va tanho foydalanish" masalasiga ham alohida e‘tibor berilgan. Jumladan "Suv ob‘ektlaridan birgalikda yoki tanho foydalanish mumkin.

Birgalikda foydalaniladigan suv ob‘ektlari jumlasiga tanho foydalanish uchun berilmagan suv ob‘ektlari kiritilishi mumkin.

Tanho foydalaniladigan suv ob'ektlariga mahalliy hokimiyat organlari qarori asosida biron korxonalar, tashkilot va muassasaga butunlay yoki qisman berib qo'yilgan suv ob'ektlari kiradi" (23-modda).

Albatta suv qonunchiligida suvdan ekologik talablarga rioya qilib foydalanuvchilarning birlamchi va ikkilamchiligiga alohida e'tibor berilgan.

Tanho foydalanmoq uchun suv ob'ektlari berib qo'yilgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar suvdan birlamchi foydalanuvchilar hisoblanib, ular suv xo'jaligi va tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishib, boshqa korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va fuqarolarga suvdan ikkilamchi foydalanish uchun ruxsat berishga haqlidirlar.

Suvdan ikkilamchi foydalanish uchun berilgan ruxsatnomada suv ob'ektini berish maqsadi va undan foydalanishning asosiy shartlari ko'rsatiladi.

Zarur hollarda suvdan ikkilamchi foydalanish shartlari, taraflarning o'zaro huquq va burchlari suvdan birlamchi va ikkilamchi foydalanuvchilar o'rtasidagi shartnoma bilan rasmiylashtirilgan.

Suvdan birlamchi foydalanuvchi suvdan ikkilamchi foydalanuvchining butun suv xo'jaligi faoliyati uchun javobgar bo'ladi.

Suvdan ikkilamchi foydalanuvchi, bashorati suvning tegishli ulushini suvdan birlamchi foydalanuvchi o'zlashtirib olgan yoki undan foydalangan taqdirda, unga nisbatan da'vo qo'zg'ashga va etkazilgan zarar qoplanishini talab qilishga haqlidir. ("Suv va suvdan foydalanish to'g'risidagi qonun"ning 24 moddasi).

Albatta, suvdan foydalanishning qonunda belgilangan muddatlari ham mavjud. Suv ob'ektlari doimiy yoki vaqtincha foydalanish uchun beriladi. Muddat avvaldan belgilanmagan holda foydalanish - doimiy foydalanish deb e'tirof etiladi. Suvdan vaqtincha foydalanish muddati; qisqa va uzoq (3-20 yil) bo'lishi mumkin.

Suv ob'ektlaridan vaqtincha foydalanish muddatlari suvdan foydalanuvchi manfaatdor tomonlar iltimosnomasiga binoan, shu suv to'g'risida qaror chiqargan yoki undan maxsus foydalanish uchun ruxsatnoma bergan davlat organlari tomonidan uzaytirilishi mumkin.

Demak, barcha suvdan foydalanuvchilarga qonun asosida yuqoridagi talablarga asosan suvdan foydalanish huquqi beriladi. Agarda, suvdan foydalanuvchilar suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish talab hamda qoidalariga zid harakatlar sodir etganlarida ularning suvdan foydalanishi huquqlari bekor qilinishi ham mumkin.

Jumladan, "suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning X-bobi, 36-39 moddalarida suvdan foydalanish huquqini bekor qilish bilan bog'liq bara masalalar ko'rsatilgan.

qonunning 36-moddasida "Suvdan foydalanish huquqini" bekor qilish asoslari quyidagicha ko'rsatilgan.

Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolarning suvdan foydalanish huquqi:

suvdan foydalanishga ehtiyoj qolmaganda yoki undan voz kechilganda;

suvdan foydalanish muddati tugaganda;

korxonalar, tashkilotlar, muassasalar yoki dehqon xo'jaligi tugatilganda;

suv xo'jaligi inshootlari boshqa suvdan foydalanuvchilarga berilganda;

tanho foydalanilayotgan suv ob'ektlarini qaytarib olishga zarurat tutilganda bekor qilinadi.

Suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish qoidalari buzilgan yoki suv ob'ektidan belgilab qo'yilganidan boshqa maqsadda foydalanilgan, suv haqi to'lanmagan hollarda ham korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolarning suvdan foydalanish huquqi bekor qilinishi mumkin (ichimlik suvga bo'lgan ehtiyoj va maishiy ehtiyojlarni qondirish uchun suvdan foydalanish huquqi bundan mustasnodir).

qonunlarda korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolarning suvdan foydalanish huquqini bekor qilishning boshqacha asoslari ham ko'zda tutilishi mumkin.

Zero qonunchilikda suvdan foydalanish huquqini bekor qilish asoslari bilan birga suvdan foydalanish huquqini bekor qilish tartibi ham aniq yoritilgan.

Suvdan foydalanish huquqi:

suvdan maxsus, shuningdek ikkilamchi foydalanish uchun berilgan ruxsatnomani bekor qilish;

tanho foydalanish uchun berilgan suv ob'ektlarini qaytarib olish yo'li bilan bekor qilinadi.

Suvdan maxsus foydalanish ruxsatnoma bergan organning qarori bilan bekor qilinadi.

Suvdan ikkilamchi foydalanish suvdan birlamchi foydalanuvchining suv xo‘jaligi va tabiatni muhofaza qilish organlari bilan kelishib chiqargan qaroriga binoan bekor qilinishi mumkin (37-modda).

Xullas, ushbu talablar suvdan foydalanish va uni muhofaza qilish bilan bog‘liq muammolarni hal qilish bilan birga, suv to‘g‘risidagi qonunlarni buzilishini ham oldini oladi.

4.Suvdan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari.

Suvdan foydalanuvchilar huquq va burchlari "Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida"gi qonunning IX bobi, 32-35 moddalarida aniq ko‘rsatilgan.

Mazkur qonunning 32 moddasida suvdan foydalanuvchilarning quyidagi huquqlari bayon etilgan:

suv ob‘ektlari qanday maqsadlar uchun foydalanishga berilgan bo‘lsa, faqat shu maqsadlarda foydalanish;

suvdan foydalanishni amalga oshirish uchun inshootlar, qurilmalar va boshqa ob‘ektlarni qurish;

berilayotgan suvning miqdori va sifatini tekshirish;

qonunlarda nazarda tutilgan hollarni istisno etganda, shartnoma bo‘yicha olinmay qolgan suv uchun tovon to‘lanishini talab qilish;

suv ob‘ektlaridan foydalanish bo‘yicha qonunda taqiqlanmagan boshqa ishlarni amalga oshirish huquqiga egadir.

5.Suvlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari.

O‘zbekiston respublikasi territoriyasida suv resurslaridan foydalanuvchilar undan oqilona, tejab-tergab foydalanishlari, muhofaza qilishlari shart. Agarda ushbu talablarga rioya qilinmasa O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq tegishli huquqiy javobgarlik mavjud ekanligini eslatish lozim.

SHuningdek, suv to‘g‘risidagi qonunlarni buzganlik uchun tegishli javobgarlik masalasi O‘zbekiston Respublikasi "Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida"gi qonunning XXVII bobi 114-116 moddalarida o‘z aksini topgan.

Ushbu qonunning 114-moddasida ko‘rsatilgan bitimlarni tuzishda aybdor bo‘lgan shaxslar, shuningdek:

suv ob'ektlarini o'zboshimchalik bilan egallab olgan yoki suvdan o'zboshimchalik bilan foydalangan;

suvdan foydalanish limitlarni buzgan holda suv olgan;

daryolarni bulg'agan va ifloslagan;

suvni bulg'ash va ifloslashning yoki suv etkazadigan zararli ta'sirning oldini oladigan inshootlari va qurilmalari bo'lmagan korxonalarini, kommunal ob'ektlarni va boshqa ob'ektlarni ishga tushirgan;

suvdan (suv ob'ektlaridan chiqarib yoki ajratib olingan suvdan) xo'jasizlik bilan foydalangan;

suv havzalarida suvni muhofaza qilish rejimini buzib, uning bulg'anishiga, tuproqni suv yuvib ketishiga va boshqa zararli hodisalar ro'y berishiga sabab bo'lgan;

suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalariga shikast etkazgan va ularni vayron qilgan;

suv xo'jaligi inshootlarini va qurilmalarini ishlatish qoidalarini buzgan;

suvning holatiga ta'sir qiluvchi to'siqlar, nasos stansiyalari va boshqa inshootlarni o'zboshimchalik bilan qurgan;

suv haqi va suvdan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun solingan jarimalarni o'z vaqtida to'lamagan;

rejalarda ko'zda tutilib, suvni bulg'anish, ifloslanish va kamayib ketishdan saqlashni, shuningdek suv holati va rejimini yaxshilashni ta'minlovchi gidrotexnika, texnologiya, o'rmon-melioratsiya, sanitariya-texnika tadbirlari va boshqa tadbirlarni amalga oshirmagan;

vodoprovod va kanalizatsiya tarmoqlariga o'zboshimchalik bilan ulangan;

foydalanish va kuzatish quduqlarini yo'q qilib tashlagan yoki ularga zarar etkazgan;

suv quduqlarini burg'ilashning belgilangan qoidalari va texnologiyasini buzgan;

suvni muhofaza qilish inshootlari va qurilmalarini qurishning me'yoriy muddatlarini barbod qilgan;

qurilishi tugallanmagan suvni muhofaza qilish inshootlarini ularning samarali ishlashiga salbiy ta'sir etuvchi kam-ko'stini bitirmay va loyihadan chetga chiqishlar bilan foydalanishga topshirgan;

suvni muhofaza qilish tegralariga rioya etmagan;

suvdan foydalanganlik haqidagi davlat hisobotlarini taqdim etmagan yoki ushbu ma'lumotlarni buzib ko'rsatgan;

tabiatni muhofaza qilish ustidan nazoratni amalga oshiruvchi organlarning ko'rsatmalarini bajarmagan;

alohida qo'riqlanadigan suv ob'ektlari rejimini buzganlikda aybdor bo'lgan shaxslar qonunlarga muvofiq jinoiy, ma'muriy va o'zga tarzdagi javobgarlikka tortiladilar.

qonunlarda suv to'g'risidagi qonunlarning boshqa turdagi buzilishlari uchun ham javobgarlik belgilab qo'yilishi mumkin.

Umuman olganda suv resurslaridan noqonuniy foydalanganlik, u to'g'risidagi qonunlarni buzganlik va suvni muhofaza qilish talablariga e'tibor bermaganlik uchun qonunda tegishli huquqiy chora-tadbirlar belgilangan. Ushbu talablarni buzganlik uchun asosan intizomiy, fuqarolik, ma'muriy va jinoiy huquqiy chora-tadbirlar mavjud.

INTIZOMIY javobgarlik deyarli ko'proq mehnat intizomini buzish oqibatida suv resurslaridan oqilona foydalanmagan taqdirda yoki suv to'g'risidagi qonunlar buzilganda paydo bo'lishi mumkin.

Suv va suvdan foydalanish, uni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 181 -moddasiga asosan:

Xodimga mehnat intizomini buzganligi uchun ish beruvchi quyidagi intizomiy jazo choralarini qo'llashga haqli:

1) xayfsan;

2) o'rtacha oylik ish haqining yigirma foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima.

Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o'rtacha oylik ish haqining qirq foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarima ushlab qolish ushbu Kodeksning 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi:

3) mehnat shartnomasini bekor qilish (100-modda ikkinchi qismining 3 va 4 bandlari).

Ushbu moddada nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralarini qo'llanish taqiqlanadi.

FUqAROLIK javobgarlik esa ko'proq suv to'g'risidagi qonunlarni buzish yoki undan oqilona foydalanmaslik oqibatida keltirilgan yoki etkazilgan zarar natijasida kelib chiqadi.

Jumladan, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning 114-moddasiga asosan:

Suvdan foydalanish huquqini boshqaga berish hamda davlatning suvga egalik huquqini oshkora yoki yashirish shaklda buzadigan boshqa xil bitimlar haqiqiy hisoblanmaydi.

Mazkur qonunning 116-moddasiga asosan esa:

O'zboshimchalik bilan egallab olingan suv ob'ektlari ulardan qonunsiz foydalanish vaqtida qilingan xarajatlar qoplanmagan holda o'z egasiga qaytarib olib beriladi.

SHuningdek, "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonunning XXVIII bobi, 117-118-moddalari "Suv to'g'risidagi qonunlarni buzish natijasida etkazilgan zararlarni undirish" masalasiga bag'ishlangan.

Ushbu qonunning 117-moddasiga asosan:

Korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, dehqon xo'jaliklari va fuqarolar suv to'g'risidagi qonunlarni buzish natijasida etkazilgan zararlarni qonunlarda belgilanadigan miqdorda va tartibda qoplashlari shart.

Bundan tashqari mazkur qonunning 118-moddasida zarar etkazishda aybdor bo'lgan mansabdor shaxslar va boshqa xodimlarning moddiy javobgarligiga ham alohida e'tibor berilgan.

Jumladan ana shu moddaga asosan:

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar zarar xarajatlarini to'lashida aybdor bo'lgan mansabdor shaxslar va boshqa xodimlar belgilangan tartibda moddiy javobgar bo'ladilar.

Ta'kidlash kerakki, asosan suv resurslaridan oqilona foydalanmaslik ular to'g'risidagi qonunlarni buzganlik uchun deyarli ko'p hollarda ma'muriy va jinoiy javobgarliklar qo'llaniladi.

Suv resurslarini muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari sifatida ma'muriy-huquqiy javobgarlik qo'llanilishi mumkin. Ushbu huquqiy javobgarlik "O'zbekiston Respublikasining "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi Kodeksida aniq ko'rsatilgan.

Mazkur Kodeksning 72-moddasiga ko'ra:

Suvlarni ifloslantirish yoki bulgʻatish, suv toʻplagich inshootlarida suvni muhofaza qilish rejimini buzish-

fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab boʻladi.

Korxonalar, kommunal va boshqa obʻektlarni suvlarning ifloslanishi va bulgʻanishi yoki ularning zararli oqibatlari oldini oluvchi inshootlar va qurilmalarsiz foydalanishga topshirish, shuningdek suv obʻektlarining tabiiy holatini buzuvchi boshqa harakatlar qilish-

mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab boʻladi.

Suv quduqlarini qazishning belgilangan qoidalarini va texnologiyasini buzish, ishlatilayotgan va kuzatuv quduqlarini yoʻq qilib yuborish yoki shikastlantirish, suv oʻzi chiqadigan quduqlarni ularni tartibga soladigan qurilmalar bilan jihozlash, shuningdek ishlatishga yaroqsiz quduqlarni konservatsiyalash yoki yoʻq qilish choralarini koʻrmaslik, sifatli er osti suvlari hosil boʻladigan tegrada er osti suvlarining ifloslanishi yoki ularning sifati yomonlashishi manbai boʻlib qolishi mumkin boʻlgan sanoat, qishloq xoʻjalik inshootlari va boshqa obʻektlarni joylashtirish -

fuqarolarga eng kam ish haqining ikkidan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab boʻladi.

Ushbu moddaning birinchi, ikkinchi yoki uchinchi qismlarida nazarda tutilgan huquqbuzarliklar maʼmuriy jazo chorasi qoʻllanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan boʻlsa, -

fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - uch baravaridan etti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab boʻladi.

Mazkur Kodeksning 74-moddasida ham suv resurslaridan foydalanish va uni muhofaza qilish bilan bogʻliq boʻlgan quyidagi huquqbuzarlik uchun maʼmuriy javobgarlik belgilangan.

Suvdan xoʻjasizlarcha foydalanish, gidrotexnika ishlarini oʻzboshimchalik bilan bajarish, suvdan foydalanish limitlari va rejalarini buzgan holda suv olish, shuningdek loyihada nazarda tutilgan baliqlarni muhofaza qilish inshootlari va qurilmalari boʻlmagan ustki suv manbalaridan suv olishni amalga oshirish -

fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarliklar ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, -

fuqarolarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - uch baravaridan etti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

SHuningdek ushbu Kodeksning 75-moddasida "Suvlarning davlat hisobini yuritish qoidalarini buzganlik" uchun ma'muriy javobgarlik ko'rsatilgan.

Suv ob'ektlaridan olinadigan va ularga quyiladigan suv miqdorining dastlabki hisobini yuritish va oqib kelib qo'shilayotgan suvlar sifatini aniqlash qoidalarini buzish, shuningdek davlat suv kadastri yuritishning belgilangan tartibini buzish -

mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Xuddi shunday huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa,-

mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining uch baravaridan etti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Zero, "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi Kodeksning 76-moddasida "Suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalarini shikastlantirish, ulardan foydalanish qoidalarini buzganlik uchun ham ma'muriy javobgarlik belgilangan.

Jumladan, suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalarini shikastlantirish, -

eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Suv xo'jaligi inshootlari va qurilmalaridan foydalanish qoidalarini buzish -

mansabdor shaxslarga eng kam ish haqining bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Nazorat savollari.

1.Suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari qanday?.

2. Davlat suv fondi haqida tushuncha bering?
3. Suvdan foydalanish huquqi tushunchasi va turlari.
4. Suvdan foydalanish huquqining paydo bo'lish va bekor bo'lish asoslari.
5. Suvlardan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlarini tushuntiring?.
56. Suvlarni muhofaza qilishning huquqiy chora-tadbirlari amalga oshirish usullari qanday?.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR:

Suv reserslari, davlat suv fondi erlari, suvdan foydalanish huquqi, suvdan foydalanuvchining huquqlari, suvdan foydalanuvchining majburiyatlari, ochiq suv havzalari, sanoat oqindi suvlari, suvdan huquqiy ekologik foydalanish, yagona davlat suv fondi, suvdan birlamchi foydalanish, suvdan ikkilamchi foydalanish.

G L O S S A R I Y

Sohil (qirQoq)bo‘yi himoya polosasi – himoya qilinayotgan suv havzasiga bevosita tutashuvchi, suvni muhofaza qilish mintaqasidagi quruqlik polosasi. Bunday hududlarda maxsus tabiatdan foydalanish tartibi amal qiladi, tabiat resurslari muhofaza qilinadi, suvning zaharlanishi, ifloslanishi va kamayib ketishining oldini olish, shuningdek flora va fauna hayot muhitini himoya qilish maqsadida boshqa choralar qo‘llanadi. Sohilbo‘yi himoya polosalarida suv to‘siqlari va suv quvurlari qurilmalaridan foydalanish, baliq tutish va ovchilik, shuningdek boshqa faoliyatga ruxsat berilishi mumkin.

Suv balans [fr. *balance* – tarozi] – daryo *havzasi*, ko‘l, butun sayyora yoki b. o‘rganilayotgan ob’ekt uchun ma’lum vaqt oraliqida (yil, oy) kirib kelgan va chiqib ketgan suv miqdorlarining nisbati.

Suv iste‘moli – suvdan aholi, sanoat va qishloq ho‘jaligi ehtiyojlari uchun uni suv manbalaridan ayirib olgan holda foydalanish. Jaytariladigan (olingan suvning yana suv manbasiga qaytishi) va qaytarilmaydigan (buqlanish, filtratsiya va h.k. sarflanadigan) **S.i.** ajratiladi.

Suv ihotasi – suvni suv havzasi yoki suv o‘zanidan olish; suvdan foydalanish maqsadida uni boshqa joyga etkazib berish va u erda qabul qilib olish uchun barpo etilgan gidrotexnik inshootlar majmuasi.

Suv yig‘ish havzasi – muayan daryo yoki ko‘lga er yuzi va er osti suvlari oqib tushadigan hudud. **S.y.h.** suv ayirQich bilan chegaralangan.

Suv olish inshooti – suvni suv havzasidan yoki er osti suv manbasidan olib suv o‘tkazgichga uzatib beradigan gidrotexnik inshoot.

Suv ombori – qar. *Suv havzasi*.

Suvdan foydalanish – suv zahiralardan uni suv manbalaridan ayirib olmasdan foydalanish (gidroenergetika, suv transporti, baliq xo‘jaligi va b.).

Suvni muhofaza qilish mintaqasi (tegrasi) – MDO‘da: er usti suv havzasi bilan chegara hudud, bu erda tabiat resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilishning alohida tartibi belgilanadi. “Alohida tartib” tushunchasi suv havzasini kerakli holatda saqlash uchun zarur bo‘lgan erdan foydalanish cheklovlarini belgilashni nazarda tutadi. Birinchi navbatda bu cheklovlar xavfli moddalardan foydalanish, ifloslantiruvchi manbalar joylashtirish va hokazolarga taalluqli. Suvni muhofaza qilish mintaqalari suv omborlari, ko‘llar, dengiz yoki yirik daryolar sohili atrofida joylashishi mumkin; bunda mintaqaning kengligi suv havhasining o‘lchamiga bo‘liq. Suvni muhofaza qilish mintaqalari er osti suvlarini muhofaza qilish uchun qo‘llanilmaydi. Mintaqaning eng katta kengligi – 500 m; mintaqaga tabiiy resurslardan foydalanishning qat‘iy tartibi belgilangan sohil muhofaza polosasi kiradi.

Suv havzasi – suv harakatining sustligi yoki uning butkul harakatsizligi bilan tavsiflanuvchi quruqlikning botiq qismida joylashgan suv ob‘ekti; odatda tabiiy suv havzalarini, ya’ni chuqurlikda tabiiy ravishda yiqilgan suvlarni (ko‘llar, keng ma’noda dengiz va okeanlar) va sun‘iy suv havzalarini – er yuzasidagi sun‘iy yoki tabiiy chuqurliklarda atayin to‘plangan suvlarni (suv omborlari, hovuzlar) ajratadilar.

8-mavzu: Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ob'ektlar huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari.

Reja:

- 1. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ob'ektlar huquqiy holatining tushunchasi**
- 2. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning asosiy turlari.**
- 3. Davlat qo'riqxonalari va ularni huquqi**
- 4. Davlat milliy tabiat bog'lari**
- 5. Davlat buyurtma qo'riqxonalari.**
- 6. Davlat tabiat yodgorliklari.**
- 7. Alohida muhofaza etiladigan o'zga tabiiy hududlar.**

1. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ob'ektlar huquqiy holatining tushunchasi.

Bugungi kunda jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siri muammolari tobora katta ahamiyatga ega bo'lmoqda va hozirgi, shuningdek kelgusi avlodlarning faravonligi, umuman jahon sivilizatsiyasining taqdiri ekologik muammolarning ijobiy hal etilishiga ko'proq bog'liq bo'lib qolmoqda.

Ilmiy-texnika rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitida keskin o'zgarib borayotgan atrof muhit, ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda, inson uni hayotiga, turmush-tarziga, hamda genetik fondi va irsiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa hozir er yuzida yashab turganlarnigina emas, balki kelgusi avlodlar salomatligiga, ayniqsa er, suv, atmosfera havosi, er osti boyliklari, hayvonot va o'simliklar dunyosi, tabiat va tarixiy yodgorliklarning tabiiy holatiga ham salbiy ta'sir qilmoqda.

Mazkur masalaga, O'zbekiston Respublikasi dastlab mustaqillikka erishgan paytidan boshlab e'tibor berdi va birinchilar qatorida 1993 yil 7 mayda O'zbekiston

Respublikasining "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunini qabul qildi.

Mazkur qonun hozirgi va kelajak avlod manfaatlarini ko'zlab noyob hamda ekologik, iqtisodiy, ilmiy, madaniy, sanitariya-sog'lomlashtirish, estetik nuqtai nazardan milliy boylik va umumxalq mulki bo'lmish qimmatli tabiiy majmuilarni muhofaza etishning umumiy, huquqiy, ekologik, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab berdi.

O'zbekiston Respublikasida o'simliklar va hayvonot dunyosini hamda davlat milliy tabiat bog'lari, davlat tabiat va tarixiy yodgorliklarini saqlab qolish ularni sonini ko'paytirish inson hayotini ekologik normal saqlashga tabiat bilan jamiyat va inson o'rtasidagi ma'lum mutanosiblikni saqlashga katta yordam beradi.

Hozirgi paytda respublikamizda qo'riqlanadigan erlarning umumiy maydoni 2 million gektardan ortiq, alohida qo'riqlanadigan 11 tabiiy hududiy ob'ekt, jumladan 9 qo'riqxonalar, 400 dan ortiq tabiat yodgorliklari mavjud.

Demak ana shuncha o'xshash alohida muhofaza etiladigan va boshqa tabiiy hududlar huquqiy muhofaza qilinmog'i lozim.

SHuni ta'kidlash joizki, respublikamizdagi barcha alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar qonun bilan muhofaza qilishmog'i va huquqiy tartibga solinishi maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston Respublikasida alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlar ushbu qonundan, shuningdek er, suv, o'rmon to'g'risidagi qonunlar, er osti boyliklaridan foydalanish to'g'risidagi, atmosfera havosini muhofaza etish to'g'risidagi hamda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlardan iborat alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunlari va O'zbekiston Respublikasining boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi munosabatlar qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari bilan ham tartibga solib turiladi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunlarining vazifalari noyob tabiiy majmuilarni, tabiat yodgorliklarini, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondini saqlab qolishdan, tabiiy jarayonlarni o'rganishdan hamda tabiiy muhitni kuzatish va tadqiq etish majmuidan, aholini ekologiya bobida tarbiyalashdan, tabiatni muhofaza qilish ahamiyatiga moliq hududlardan xo'jalik maqsadida foydalanishni cheklashdan iboratdir.

"Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar"ning ta'rifi va ularni huquqiy maqomi yuqorida nomi tilga olingan qonunning 3-moddasida quyidagicha ko'rsatilgan.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar - bu erlar va suv kengliklari (akvatoriyalar)ning ustivor ekologik, ilmiy, madaniy, estetik, sanitariya sog'lomlashtirish ahamiyati molik qismlaridir.

Tabiat rang-barangligini saqlab qolish, ekologik muvozanatni va biosfera monitoringini saqlab turishga, shuningdek shikast etgan tabiiy majmuilarni tiklashga mo'ljallangan yagona tizimni tashkil etuvchi O'zbekiston Respublikasining alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni xo'jalik maqsadida foydalanishdan to'liq yoki qisman, bir umrga yoki vaqtincha tortib olinishi mumkin.

Tabiiy zaxiralardan foydalanish va ularni muhofaza qilishga doir rejalar va dasturlar, er tuzilishi va joylarni tekislash kesmalari hamda boshqa rejalar ishlab chiqishda alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hisobga olinadi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga qonunda belgilab qo'yilgan tartibda davlat qo'riqxonalari (shu jumladan biosfera qo'riqxonalari), davlat milliy bog'lari, davlat tabiat yodgorliklari, davlat buyurtma qo'riqxonalari maqomi beriladi.

Suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari), kurort va rekreatsiya tegralari, er usti va er osti suvlari hosil bo'ladigan tegralar (daryo uvalari, oqiziqli adirlar, tog' yonbag'irlarining etaklari), nodir va qimmatbaho mineral konlari, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning qo'riqlanma (oraliq) tegralari, baliq xo'jaligi tegralari, o'rmonlarning taqiqlangan mintaqalari, tarixiy-tabiiy va yodgoriy bog'lar, botanika va hayvonot bog'lari, dendrariylar hamda O'zbekiston Respublikasi qonunlari va xalqaro shartnomalar bilan belgilab quyiladigan tartib asosidagi boshqa hududlar ham alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga kiradi. Davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralarning qarorlari bilan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning boshqa toifalari ham nazarda tutilishi mumkin. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish, ulardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi davlat boshqaruvini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, davlat hokimiyati va boshqaruvi mahalliy idoralari amalga oshiradilar.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish sohasidagi davlat nazoratini O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasining "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunida ushbu toifa erlariga qanday erlar kirishi ham aniq bayon etilgan.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning erlari tabiatni muhofaza etish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya va tarixiy-madaniy ahamiyatga molik erlar jumlasiga kiradi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning erlarida ularning maqsad-muddaosiga zid faoliyat taqiqlanadi.

YUqorida aytib o‘tilgan erlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishning tartibi va shartlari ushbu qonun va Er kodeksidagi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilab qo‘yiladi.

Davlat qo‘riqxonalari, davlat milliy bog‘lari er uchun haq to‘lashdan ozod etiladilar. Alohida muhofaza etiladigan boshqa tabiiy hududlar ham O‘zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilab qo‘yilgan tartibda er uchun haq to‘lashdan ozod etilishlari mumkin. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda xo‘jalik faoliyati bilan shug‘ullanilgan hollarda ijara haqi va er solig‘i undirib olinadi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning erlari tortib olinishiga favqulodda hollarda O‘zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda yo‘l qo‘yiladi (5-modda). SHuningdek alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish ham katta ahamiyatga ega bo‘lib qonun asosida, amaldagi huquqiy normalarga mos bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Ushbu masala "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida"gi qonunning 7-moddasida quyidagicha ifodalangan.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni rivojlantirish va joylashtirishning bosh kesmasi yoki tabiatni muhofaza qilishning hududiy majmui kesmasiga muvofiq barpo etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni rivojlantirish va joylashtirishning bosh kesmasini yoki davlat hokimiyati mahalliy idoralari tabiatni muhofaza qilishning idoralari tabiatni muhofaza qilishning hududiy majmui kesmasini tasdiqlashi bilan ayni bir vaqtda muhofaza etishga tavsiya etilayotgan er maydonini zaxiralash to‘g‘risida qaror qabul qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasining alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlari davlat kadastrini mazkur hududlar tarmog‘ini rejalashtirish, ularni muhofaza etishni ta‘minlash va ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish, tegishli qoidaga rioya etilishi ustidan davlat nazorati darajasini oshirish, shuningdek ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishni rejalashtirish chog‘ida bu hududlar o‘rni va ahamiyatini hisobga olish maqsadida yuritiladi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning davlat kadastrini respublika byudjeti hisobidan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlagan yagona tizim asosida yuritiladi. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning davlat kadastrini yuritishni O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining idoralari O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi bilan birgalikda amalga oshiradilar.

Xullas, "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy holatini" quyidagi xususiyatlari mavjud.

1) U O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qo'ygan talabiga mosligi, konstitutsiyaviy ustivorlikka ega ekanligi hamda davlat tomonidan muhofaza etilishi;

2) Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy holatini o'rganish va u tug'risidagi qonun davlat qo'riqxonalari, davlat milliy tabiat bog'lari, davlat buyurtma qo'riqxonalari va davlat tabiat yodgorliklari, alohida muhofaza etiladigan o'zga tabiiy hududlar va boshqa masalalarni hamda u bilan bog'liq barcha munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishi bilan;

3) U yangi ijtimoiy tuzum, bozor munosabatlarini mustahkamlash va ekologik siyosatni barqarorlashtirish uchun yangi huquqiy ekologik zamin bo'lib, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni muhofaza qilish hamda ularni huquqiy tartibga solishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yishi bilan;

4) Mazkur sohani huquqiy tartibga solish bozor iqtisodiyotida qabul qilingan ekologik qonunlarni qo'llash va ular bilan birgalikda ekologik muhitni yaxshilashga, tabiat ob'ektlaridan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishga, ayniqsa, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni saqlashga;

5) Ushbu soha fuqarolarimizdan shu kungi hayot talabi asosida ekologik huquqiy ma'naviyat va madaniyatli bo'lishni, hamda ushbu yo'nalishda doim yuksalish bo'lishini taqozo qilishi va boshqa xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi.

2. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning asosiy turlari.

A) davlat qo'riqxonalari va ularni huquqiy tartibi

O'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish, ularning nodir va tugab borayotgan turlarini saqlab qolish, sonini ko'paytirishda qo'riqxonalar, zakaznik va xalq hiyobonlarining ahamiyati kattadir. "Jayron" ekologik markazi faoliyat ko'rsatmoqda. qo'riqlanadigan erlarning umumiy maydoni 2 million gektardan ortiq. Respublikamizda alohida qo'riqlanadigan 11 tabiiy-hududiy ob'ekt, shu jumladan 9 qo'riqxonalar bo'lib, 3 tasi - tog'da, 3 tasi - daryo qayiridagi to'qayda va 3 tasi cho'l landshaftlarida joylashgan. Bular Chatqol tog'-o'rmon, Payg'ambarorol, qizil-qum, Bodayto'qay, Nurota, Zarafshon, Hisor, Vardanzi, Ko'hitangtog', Kitob qo'riqxonalaridir. Bu qo'riqxonalarda bioekologik tadqiqotlar olib boriladi.

Ta'kidlash joizki, davlat qo'riqxonalarini ta'rifi va vazifalari O'zbekiston Respublikasining "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunida aniq ko'rsatib berildi.

Mazkur qonunning 10-moddasiga asosan:

Davlat qo'riqxonalari o'z oldiga oddiy, odatiy va noyob tabiiy majmuilar, o'simliklar va hayvonlarning irsiy fondlarini saqlab qolish va o'rganish, tabiiy jarayonlar

va hodisalar o'zgarishi ustidan monitoring o'tkazish maqsadini qo'ygan tabiatni muhofaza etuvchi ilmiy-tadqiqot muassasalari hisoblanadi.

Davlat qo'riqxonalari hududidagi er, suv, er osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosi xo'jalik foydalanishidan to'liq va bir umrga tortib olinadi hamda doimiy foydalanish uchun qo'riqxonalarga bepul beriladi. Davlat qo'riqxonalari erlarini ijaraga berish taqiqlanadi.

Hududi tabiiy landshaftlarning xos bo'laklaridan iborat bo'lgan va belgilangan tartibda biosfera qo'riqxonalarining xalqaro shoxobchasiga kiritilgan davlat qo'riqxonalari biosfera davlat qo'riqxonalari maqomiga egadir.

Davlat qo'riqxonalari zimmasiga:

muhofaza ostiga olingan butun tabiiy majmuani tabiiy holatda asrash;

ilmiy tadqiqotlar o'tkazish;

ruyobga chiqarilganda qo'riqxonalar va muhofaza etilayotgan tegralarning tabiiy majmuiga salbiy ta'sir etishi mumkin bo'lgan xo'jalik ob'ektlari va boshqa ob'ektlarning loyihalari hamda ularni joylashtirish kesmalarining davlat ekologik ekspertizasida qatnashish;

tabiatni muhofaza qilish sohasida ilmiy xodimlar va mutaxassislar tayyorlashga hamkorlik qilish;

ekologik bilimlarni targ'ib etish vazifalari yuklanadi.

SHuni alohida qayd etish joizki, davlat qo'riqxonalarini tashkil etish to'g'risidagi qarorni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qabul qiladi.

Davlat qo'riqxonalarini boshqarish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydigan idoralar tomonidan amalga oshiriladi.

Har bir qo'riqxonaga qaysi idoraning tasarrufida bo'lsa, shu idora O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi bilan kelishib turib tasdiqlaydigan Nizom asosida faoliyat ko'rsatadi.

Amaliyotda davlat qo'riqxonalarining maqomi va mablag'lari masalasi katta ahamiyatga egadir. YUqorida nomi zikr etilgan qonun ushbu masalaga quyidagicha e'tibor beradi.

Davlat qo'riqxonalari yuridik shaxs bo'lib, respublika byudjetidan ta'minlanadi, mustaqil balansda turadi, ularning bank muassasalarida o'z hisob raqamlari, o'z nomida va O'zbekiston Respublikasi davlat gerbi tushirilgan muhri bo'ladi.

Davlat qo'riqxonalarining mablag'lari, shu jumladan chet el valyutasidan iborat mablag'lari:

O'zbekiston Respublikasi byudjeti ajratmalaridan;

ilmiy, tabiatni muhofaza qilish, reklama-noshirlik va ma'rifiy faoliyatdan keladigan daromadlardan;

korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va ayrim shaxslar faoliyati natijasida davlat qo'riqxonasiga etkazilgan zararining o'rnini qoplash tushumlaridan;

ma'muriy va sud yo'li bilan undirib olinadigan jarima pullaridan;

ovchilik va baliqchilikning musodara etilgan asboblarini, noqonuniy o'lja qilingan mahsulotlarni sotishdan olingan pullardan;

korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, shuningdek fuqarolardan beg'araz yordam tarzida keladigan tushumlardan hosil etiladi.

Davlat qo'riqxonalarini o'z mablag'larini aniq maqsadga qaratgan holda mustaqil tarzda, ushbu qonunning 11-moddasida belgilangan tartibga muvofiq tasarruf etadilar (12-modda).

Davlat qo'riqxonalarining ish tartibi amaldagi qonun bilan tartibga solinib alohida xususiyatga ega. Ushbu qonunning 13-moddasiga asosan:

davlat qo'riqxonalarining hududida qo'riqxonalar maqsadlariga zid bo'lgan tabiiy jarayonlarning rivojlanishiga putur etkazadigan yoki tabiiy majmui va ob'ektlar holatiga tahdid soladigan har qanaqa xo'jalik, rekreatsiya va boshqa yo'sindagi faoliyat taqiqlanadi.

qo'riqxonalarining hududlarida va ularning qo'riqlanma tegrallarida iqlimlashtirish maqsadida o'simliklar va jonivorlar turlarini va xillarini joylashtirish taqiqlanadi.

Davlat qo'riqxonalarida ular to'g'risidagi tasdiqlangan nizomga muvofiq yong'inga qarshi tadbirlar o'tkazishga yo'l qo'yiladi.

qo'riqxonalarining yoki ularda mutasaddilik qiluvchi idoralarning xodimi bo'lmagan fuqarolarning qo'riqxonalar hududida bo'lishiga ularda ana shu idoralar yoki qo'riqxonalar ma'muriyati bergan ruhsatnoma bo'lgan taqdirdagina yo'l qo'yiladi.

Davlat qo'riqxonalarining faoliyati ham mazkur qonun bilan tartibga solinadi. Jumladan qonunning 14-moddasi davlat qo'riqxonalarida ilmiy-tadqiqot faoliyati olib borish masalasiga bag'ishlangan va quyidagi holatlari ko'rsatilgan.

B) davlat milliy tabiat bog‘lari

Davlat milliy tabiat bog‘lari bilan bog‘liq bo‘lgan barcha ekologik-huquqiy muammolar O‘zbekiston Respublikasining "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida"gi qonuni bilan tartibga solinadi. qonunning III-bo‘lim, 15-18-moddalari bevosita mazkur masalaga bag‘ishlangan.

Ushbu qonunda davlat milliy tabiat bog‘larining ta‘rifi va aniq vazifalari ko‘rsatib berilgan.

Jumladan ana shu qonunning 15-moddasiga ko‘ra, davlat milliy tabiat bog‘lari tabiatni muhofaza qilish muassasasi bo‘lib, ularning hududlari (akvatoriylari) alohida ekologik, tarixiy va estetik qimmatga ega bo‘lgan hamda tabiatni muhofaza qilish, rekreatsiya, ma‘rifiy, ilmiy va madaniy maqsadlarda foydalanishga mo‘ljallangan tabiiy majmuilarni qamrab oladi.

Davlat milliy tabiat bog‘lari hududi davlat milliy bog‘lariga egalik qilish yoki ulardan foydalanish uchun beriladigan erlarda, shuningdek boshqa er egalari va erdan foydalanuvchilarning erlarida joylashadi.

Davlat milliy tabiat bog‘larida:

rekreatsiya, ma‘rifiy va ilmiy maqsadlarda foydalanish uchun tabiiy majmuilar va tarixiy-madaniy meroslarni asrab qolishni ta‘minlaydigan ish tartibiga rioya etish;

shikast etgan tabiiy majmuilarni tiklash;

tarix, madaniyat, me‘morchilik obidalarini saqlab qolish;

turizm, ekskursiya va dam olish uchun sharoit yaratish;

ekologiya bilimlarini targ‘ib qilish;

zaxiralarni tejaydigan, ekologik jihatdan sof texnologiyalarni qishloq xo‘jaligi, sanoat ishlab chiqarishi va boshqa faoliyatda ishlatishga joriy etishga ko‘maklashish;

tabiatni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish sohasida ilmiy tadqiqotlar o‘tkazish, ilmiy kadrlar va mutaxassislar tayyorlashga hamkorlik qilish vazifalari yuklatiladi.

Ana shu vazifalarni bajarish bevosita davlat milliy tabiat bog‘larining tashkil etish va ularni boshqarish jarayonlari bilan ham bog‘liq.

Davlat milliy tabiat bog‘larini tashkil etish to‘g‘risidagi qarorni O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi manfaatdor idoralarning O‘zbekiston Respublikasi

Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi bilan kelishib turib kiritgan taqdimiga ko‘ra qabul qiladi.

Davlat milliy tabiat bog‘larini boshqarish ular faoliyati tabiatni muhofaza qilish bilan bog‘liq qaysi vazirlik, davlat qo‘mitasi yoki idora tasarrufida bo‘lsa, shu vazirlik, davlat qo‘mitasi yoki idora tomonidan amalga oshiriladi.

Har bir milliy bog‘ qaysi idora tasarrufida bo‘lsa, shu idora tasdiqlab beradigan Nizom asosida faoliyat ko‘rsatadi.

Davlat milliy tabiat bog‘larining maqomi va mablag‘lari ham hayotiy, ekologik ahamiyatga ega bo‘lib qonunchilikda quyidagicha ta’riflangan.

"Davlat milliy tabiat bog‘lari yuridik shaxs bo‘lib, davlat byudjetini ta’minlanadi, mustaqil balansda turadi, ularning bank muassasalarida o‘z hisob raqamlari, o‘z nomida va O‘zbekiston Respublikasi gerbi tushirilgan muhri bo‘ladi.

Davlat milliy tabiat bog‘larining mablag‘lari, shu jumladan chet el valyutasidagi mablag‘lari:

O‘zbekiston Respublikasi byudjeti ajratmalaridan;

rekreatsiya, turizm-ekskursiya, reklama-noshirlik va ushbu qonun hamda Milliy bog‘lar to‘g‘risidagi nizomda ruxsat etilgan boshqa faoliyatdan keladigan daromadlardan;

davlat, kooperativ va boshqa jamoat korxonalari, muassasalari, tashkilotlaridan, qo‘shma korxonalar, ajnabiy va xalqaro tashkilotlar hamda xususiy shaxslardan keladigan pul mablag‘lari va moddiy boyliklardan;

davlat milliy tabiat bog‘ini muhofaza etish qoidasini buzuvchilardan belgilangan tartibda undirib olinadigan jarima pullardan iborat tushumlardan;

korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va fuqarolarning faoliyati natijasida davlat milliy tabiat bog‘iga etkazilgan zarar o‘rnini qoplash hisobidan keladigan tushumlardan hosil etiladi.

Davlat milliy tabiat bog‘lari o‘z mablag‘larini aniq maqsadga qaratgan holda mustaqil tarzda, ushbu qonunning 16-moddasida belgilangan tartibga muvofiq tasarruf etadilar." (17-modda).

Ushbu qonunda davlat milliy tabiat bog‘larining ish tartibi masalasiga ham e’tibor berilib, quyidagicha ko‘rsatilgan.

Davlat milliy tabiat bog‘larining hududlarida tabiiy majmui va ob‘ektlar holatini, ularning rekreatsiya, madaniy va estetik qimmatini inobatga olgan holda muhofaza etish va ulardan foydalanishning tabaqalashtirilgan tartibi belgilab qo‘yiladi.

Davlat milliy tabiat bog‘larining tegrasida davlat qo‘riqxonalari hududlari uchun nazarda tutilgan tartibdagi qo‘riq tegralari, rekreatsiya, xo‘jalik va o‘zga yo‘sindagi foydalanish tegralari, tarixiy-madaniy ob‘ektlarining muhofaza tegralari ajratiladiki, ularda davlat milliy tabiat bog‘lari vazifalariga zid bo‘lmagan faoliyat bilan shug‘ullaniladi.

Davlat milliy tabiat bog‘larining hududida:

daraxt kesishga (sanitariya maqsadidagi va parvarishlash yo‘sinidagi kesish bundan mustasno);

ekologik jihatdan xavf-xatar tug‘diruvchi sanoat korxonalarining faoliyat olib borishiga;

gidrologik va gidrogeologik tartibni o‘zgartirib yuboruvchi harakatlarga;

tuproq eroziyasini, shuningdek o‘simlik va hayvonot dunyosining tanazzulini keltirib chiqaruvchi harakatlarga;

davlat milliy tabiat bog‘larining faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan yo‘l va muxandislik-kommunikatsiya ishlari olib borishga;

kimyo va radioaktiv moddalarning chiqindilarini ko‘mishga;

iqlimlashtirish maqsadida tiriq organizmlarni ko‘chirib keltirishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Davlat milliy tabiat bog‘larida ular hududining tabiiy, ilmiy, estetik va madaniy qimmatini pasayishiga olib keluvchi boshqa faoliyat turlari taqiqlanishi yoki cheklanishi mumkin.

V) davlat buyurtma qo‘riqxonalari.

qo‘riqxonalardan tashqari kamayib ketayotgan o‘simlik va hayvon turlarini saqlab qolish va tiklash maqsadida 10 gektar yaqin zakazniklar barpo etilgan. Masalan, Toshkent viloyatidagi Oqbuloq zakaznigi CHatqol tizmasi tarmoqlarida Oqbuloq soyi havzasida joylashgan bo‘lib, maydoni 12,5 ming gektardan ortiq, uning hududida oq tirnoq ayiq, to‘ng‘iz, O‘rta Osiyo echkisi, bo‘rsiq va tosh savsari muhofaza qilinadi. Buxoro viloyatidagi tashlama suvlardan hosil bo‘lgan ko‘l asosida tashkil etilgan To‘dako‘l zakaznigida (maydoni 30 ming gektar) qishlovga uchib keluvchi yirik qushlardan - o‘rdak, g‘oz, birqozon, oqqush qo‘riqlanadi. Dengizko‘l zakaznigida ham

(8620 gektar) suv qushlaridan o‘rdak, g‘oz, qoravoy, flamingo (qizilg‘oz) kabilar himoya olingan.

Xorazm zakaznigida (maydoni 11 ming gektar) ko‘l qushlari hamda sutemizuvchi hayvonlardan to‘ng‘iz, shoqol, tulki, bo‘rsiq qo‘riqlanadi. Eng janubiy - Ko‘hitang zakaznigida esa (maydoni 43 ming gektar) morxo‘r, Buxoro tog‘ qo‘yi, burgut kabi hayvonlar bilan birga dunyo ahamiyatiga molik ajoyib arxeologik yodgorlik - Zarautkamar qoya yozuvlari himoya qilinadi.

1977 yil respublikada birinchi xalq xiyoboni - O‘zbekiston xalq xiyoboni tashkil etildi. U Jizzax viloyatining Zomin tumani hududida, Turkiston tizmasining shimoliy yon bag‘rida, dengiz sathidan 1000-4030 metr balandda joylashgan. Maydoni 47,47 gektar. Xiyobonning ajoyib iqlimli sermanzara landshaftlari aholining dam olib, xordiq chiqarish, sport turizmi mashg‘ulotlari bilan shug‘ullanishi uchun juda qulaydir. Unda bargli siyrak tog‘ o‘rmonlari, butazorlar, archazorlar, subalp o‘tloqlari tabiiy majmualari muhofaza qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasining "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to‘g‘risida"gi qonunining 19-moddasida davlat buyurtma qo‘riqxonasi tushunchasi va bunday qo‘riqxonalarni tashkil etish masalasi aniq ko‘rsatilgan. Unga ko‘ra, davlat buyurtma qo‘riqxonalari tabiiy majmuilarni yoki ularning ayrim bo‘laklarini asrash, ko‘paytirish va tiklash maqsadida buyurtma qo‘riqxona oldiga qo‘yilgan vazifalarni bajarish uchun zarur muddatga ajratib beriladigan hududlar (akvatoriylar)dir.

Davlat buyurtma qo‘riqxonalari respublika va mahalliy ahamiyatga molik bo‘lishi mumkin. Buyurtma qo‘riqxonalar vazifasiga ko‘ra:

alohida qimmatga ega bo‘lgan tabiiy landshaftlar va majmuilarni asrash va tiklash uchun mo‘ljallangan landshaft (yaxlit) buyurtma qo‘riqxonalarga;

qimmatli, nodir va yo‘qolib borayotgan o‘simliklar va jonivorlar turlarini asrab qolish va tiklash uchun mo‘ljallangan biologik (botanik, zoologik) buyurtma qo‘riqxonalarga;

ayrim qazilma boyliklar va ularning majmuini asrab qolish uchun mo‘ljallangan paleontologik buyurtma qo‘riqxonalarga;

jonsiz tabiatning qimmatli ob‘ektlari va majmuilarini asrab qolish uchun mo‘ljallangan gidrologik (botqoq, ko‘l, daryo) buyurtma qo‘riqxonalarga;

tabiat yaratgan nodir va noyob relief shakllarini asrab qolish uchun mo‘ljallangan geomorfologik buyurtma qo‘riqxonalarga;

nodir geologik va mineralogik hosilalar va tuzilmalarni asrab qolish uchun mo‘ljallangan geologik va mineralogik buyurtma qo‘riqxonalarga bo‘linadi.

Noyob mineral va o'zga xil geologik tuzilmalarga ega bo'lgan hamda fundamental ilmiy ahamiyatga molik geologik buyurtma qo'riqxonalariga davlat qo'riqxonasi maqomi berilishi mumkin.

Buyurtma qo'riqxonalar faoliyat muddatlari ko'rsatilmay (muddatsiz), 5 yildan ortiq muddatga (uzoq muddatli) yoki 5 yildan kam muddatga (qisqa muddatli) qilib tashkil etiladi.

Respublika ahamiyatiga molik davlat buyurtma qo'riqxonalarini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tashkil etadi.

G) davlat tabiat yodgorliklari.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi respublika hududida 400 dan ortiq tabiat yodgorligini hisobga olgan. Bularning atigi 80 ga yaqini jonsiz tabiat yodgorliklaridir. Jonsiz tabiat yodgorliklari orasida xilma-xil karst reliefi shakllari, shu jumladan, arxeologik ahamiyatga ega bo'lgan g'orlar va ungurlar, shuningdek nodir buloqlar, sharsharalar, ilmiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lgan qoyalar va geologik ochilmalarni muhofaza qilish muhim vazifalardan hisoblanadi. Ayniqsa er osti landshaftlari, ularning betakror, sehrliligi va maftunkor manzaralari jiddiy muhofazaga muhtojdir.

SHuning uchun ham, O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 7 mayda qabul qilingan "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunida V-bo'lim, 21-modda aynan ana shu masala, ya'ni davlat tabiat yodgorliklarining huquqiy-ekologik ahamiyati va ularni muhofaza qilish masalasiga bag'ishlangan.

Zero, respublikamiz hududidagi tabiat, tarixiy va arxeologik yodgorliklar hozirgi paytda aynan muhofaza qilinishga, tiklanish (restavratsiya)ga juda muhtoj.

Ekologik, ilmiy, estetik, madaniy jihatdan noyob, o'rnini to'ldirib bo'lmaydigan, qimmatli, kelib chiqishi tabiiy bo'lgan ob'ektlar davlat tabiat yodgorliklari deb e'lon qilinadi.

Tabiat ob'ektlarini davlat hokimiyatining mahalliy idoralari tabiatni muhofaza etish bo'yicha davlat idoralari taqdimiga binoan davlat tabiat yodgorliklari deb e'lon qiladilar.

Er egalari va erdan foydalanuvchilardan ular egallab turgan er uchastkalarini tortib olmay turib ham ob'ekt davlat tabiat yodgorligi deb e'lon qilinishiga yo'l qo'yiladi.

Davlat tabiat yodgorliklari joylashgan hududda ularni asrab qolishga tahdid etuvchi har qanday faoliyat taqiqlanadi.

Tabiat yodgorliklarini muhofaza etish tartibini ta'minlashga oid majburiyatlar bu yodgorliklar qaysi korxonada, muassasa va tashkilot hududida bo'lsa, shu korxonada, muassasa va tashkilot zimmasiga yuklanadi.

Tabiiy ob'ektni davlat tabiat yodgorligi deb e'lon qilish to'g'risida qaror chiqargan idora ob'ektni muhofaza ostiga o'tkazish va muhofaza etish majburiyatini rasmiylashtirish ishlarini amalga oshiradi.

Aholi diniy maqsadlarda foydalanib turgan davlat tabiat yodgorliklari ularni muhofaza etish va obodonlashtirish ishlari o'tkazish maqsadida davlat tabiat yodgorligini asrab qolish sharti bilan diniy tashkilotlarga yoki alohida shaxslarga foydalanish uchun yoxud ijaraga berilishi mumkin.

E'tiborli tomoni shundakim, "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunda, davlat buyurtma qo'riqxonalari va davlat tabiat yodgorliklarini muhofaza qilish masalasini ham o'zida aks ettirgan.

Jumladan, ushbu qonunning 34-moddasida shunday deyilgan:

davlat buyurtma qo'riqxonalari va davlat tabiat yodgorliklarini muhofaza qilishni davlat buyurtma qo'riqxonalari va davlat tabiat yodgorliklari qaysi korxonada, muassasa va tashkilotning er maydonida joylashgan bo'lsa, ana shu korxonada, muassasa va tashkilot amalga oshiradi.

D) alohida muhofaza etiladigan o'zga tabiiy hududlar.

O'zbekiston Respublikasining "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunida mazkur masalaga alohida e'tibor berilib, qonunning V-bo'lim, 22-32-moddalari aynan shu muammolarni o'z ichiga olgan.

Jumladan, qonunning 22-moddasida "Suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari) va ularni tashkil etish"ga alohida e'tibor berilgan. Unga ko'ra, daryolarning, ko'llarning, suv omborlarining, kanallarining, kollektorlarning hamda boshqa suv ob'ektlarining o'zanlariga tutash hudud suvni muhofaza qilish tegrasi deb e'tirof etiladi va bu hudud uchun ifloslanish, bulg'anish, sayozlanishning hamda to'lib qolishning oldini olish maqsadida, shuningdek eng maqbul suv maromini saqlab turish uchun maxsus tartib-qoida belgilab qo'yiladi.

Suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari)ning ish tartibi er usti va er osti suvlari hosil bo'ladigan tegrallar (daryo uvalari, oqiziqli adirlar, tog' yonbag'rilarining etaklari)ga ham taalluqlidir.

Suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydigan tartibga muvofiq tabiatni muhofaza qilish va suv xo'jaligi idoralarining taqdimiga binoan belgilanadi.

Davlatlararo daryolardagi suvni muhofaza qilish tegralari manfaatdor davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnomalarga binoan belgilanadi. Aholi punktlari hududida xo'jaliklararo er tuzish va er tekislash chog'ida suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari) barpo etishga doir masalalar tabiatni muhofaza qilish va suv xo'jaligi idoralari bilan kelishib olinishi lozim. Suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari)ning ish tartibini huquqiy holati ham katta ahamiyatga ega.

Suvni muhofaza qilish tegrasi doirasida suv ob'ektlarini yoqalab xo'jalik faoliyati yuritish qat'iy cheklangan hududdan iborat qirg'oq bo'yi mintaqalari ajratiladi.

Suvni muhofaza qilish tegrasi doirasida aholi punktlaridagi aholining ichishi va ro'zg'orda foydalanishi uchun suv to'plash maqsadida suv ob'ektlarini yoqalab sanitariya muhofazasi mintaqasi belgilanib, unda har qanday xo'jalik faoliyati yuritish man etiladi.

Suvni muhofaza qilish mintaqalari (tegralari) doirasida cheklangan xo'jalik faoliyati yuritishga yo'l qo'yiladi. Suvni muhofaza qilish tegrasida:

buta-daraxtlarni kesish (sanitariya maqsadidagi va parvarish yo'sinidagi kesish bundan mustasno);

zaharli kimyoviy moddalar qo'llanish, zaharli kimyoviy moddalar va mineral o'g'itlar omborlari qurish hamda bunday modda va o'g'itlarni saqlash;

kanalizatsiya-tozalash inshootlari va oqava suvlar to'planadigan turli xil inshootlar qurish;

chorvachilik komplekslarini, ahlat, ishlab chiqarish chiqindilari tashlanadigan, ko'miladigan joylarni joylashtirish, shuningdek sug'orishda "sharbat" (suyuq go'ng) ishlatish;

avtomobil transportini qo'yib turish, ularga yonilg'i quyish, ularni yuvish va ta'mir qilish joylarini tashkil etish;

neft mahsulotlari saqlanadigan omborxonalarni joylashtirish;

zig'ir, kanop va teri yuviladigan joylar tashkil etish man qilinadi.

Daryo o'zanlarini o'zgartirish, foydali qazilmalar kavlab olish va suv zaxiralari holatiga ta'sir qiladigan boshqa ishlar bajarishga faqat suv xo'jaligi, suvni muhofaza qilish va geologiya idoralarining ruxsati bilangina yo'l qo'yiladi.

Suvni muhofaza qilish tegralaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish tartibi hamda shartlarini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilaydi.

Bundan tashqari alohida muhofaza etiladigan boshqa tabiat ob'ektlariga kurort tabiiy hududlar kiradi. Mazkur hududlarni huquqiy holati ya'ni ularni tashkil etish tartibi "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunning 24-moddasida quyidagicha ifodalangan.

"Davolash va salomatlikni tiklash xususiyatlariga, mineral manbalarga, davolovchi balchiq qatlamlariga, qulay iqlim sharoitlari va boshqa shart-sharoitlarga ega bo'lib, tabiiy hududlar kurort tabiiy hududlarga e'tirof etiladi.

Kurortlar mahalliy va respublika ahamiyatiga molik bo'lishi mumkin.

Respublika ahamiyatiga molik kurortlarni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Kasaba uyushmalari federatsiyasi kengashi bilan O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining qo'shma taqdimnomasiga binoan tashkil etadi.

Mahalliy ahamiyatga molik kurortlar davlat hokimiyati mahalliy idoralarining O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining qo'shma taqdimnomasiga binoan qabul qilgan qarorlari bilan tashkil etiladi".

Kurort tabiiy hududlarning ish tartibi esa quyidagicha ifodalangan.

Kurort tabiiy hudud uch tegraga bo'linadi. Davolash xususiyatiga ega manbalar, davolovchi balchiq qatlamlari bor hudud faoliyati bilan shug'ullanish man etiladi, davolash xususiyatiga ega manbalar va balchiq bilan davolash shifoxonalari tevarak-atrofini obodonlashtirish uchun zarur inshootlar qurish bundan mustasno.

Sanatoriylar, pansionatlar, dam olish uylarining dam oluvchilar hordiq chiqaradigan manzillari, ular davolanishi va yashashi uchun qurilgan binolar joylashgan hudud ikkinchi tegraga kiradi. Bu tegrada xo'jalik faoliyati yuritish man etiladi, davolash va dam olishni tashkil etish uchun zarur bo'lgan faoliyat bundan mustasno, shuningdek bu hududda vaqtincha istiqomat qiladigan tibbiyot xodimlari va xizmat ko'rsatuvchi xodimlari tashqari boshqa aholining yashashi man etiladi.

Sanatoriylar, pansionatlar va dam olish uylariga tutash hudud uchinchi tegraga kiradi. Bu tegrada davolash manbalariga ziyon etkazmaydigan hamda atrof muhitga zararli jismoniy ta'sir etish va ifloslantirish yo'li bilan dam olish hamda davolanish uchun yaratilgan sharoitlarni yomonlashtirmaydigan cheklangan xo'jalik faoliyati yuritishga ruxsat beriladi. Bunday kurort tabiiy hududlar doirasida:

foydali qazilmalarni kavlab chiqarish;

daraxt kesish (sanitariya maqsadidagi va parvarishlash yo'sinidagi kesish bundan mustasno);

zaharli kimyoviy moddalar va mineral o'g'itlar omborlari qurish;

zaharli kimyoviy moddalar qo'llanish;

ahlat to'qiladigan, kimyoviy va radioaktiv moddalarning chiqitlari ko'miladigan joylarni joylashtirish, kimyo, sellyuloza-qog'oz, metallurgiya sanoati korxonalarining ish olib borishi;

joyning gidrologiya maromini o'zgartiruvchi ishlar bajarish qat'iyan man etiladi (35-modda).

Rekreatsiya tegralari ham alohida muhofaza etiladigan boshqa tabiat hududlariga kiradi va uni huquqiy maqomi qonunda quyidagicha ifodalangan.

Turizm va aholining ommaviy dam olishini tashkil etish uchun qulay jug'rofiy va iqlim sharoitlariga ega hududlar rekreatsiya tegralari deb e'tirof etiladi.

Rekreatsiya tegralari davlat hokimiyati mahalliy idoralarining O'zbekiston Kasaba uyushmalari federatsiyasi kengashi va O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining taqdimnomasiga binoan qabul qilgan qarori bilan tashkil etiladi.

Rekreatsiya tegralarida ommaviy dam olish va turizm manfaatlariga zid kelmaydigan cheklangan xo'jalik faoliyati yuritishga ruxsat beriladi.

Rekreatsiya tegralarida kimyo, metallurgiya, mikrobiologiya korxonalari va tashkilotlarining faoliyat ko'rsatishi, pestitsidlarni qo'llanish, harom o'lgan chorva mollar ko'miladigan, kimyoviy va radioaktiv moddalar, ro'zg'or va ishlab chiqarish chiqindilari tashlanadigan va ko'miladigan joylarni joylashtirish, daraxt kesish (sanitariya maqsadidagi va parvarishlash yo'sinidagi kesish bundan mustasno), joyning gidrologik maromini buzadigan ishlar bajarish man etiladi (26-modda).

"Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar" jumlasiga botanika bog'lari ham kiradi va uning ekologik ahamiyati benihoya kattadir.

Botanika bog'lari botanika termalari tuzish, to'ldirish va asrash, ilmiy, o'quv va ta'lim ishlari olib borish yo'li bilan mahalliy miqyosdagi va jahon miqyosidagi o'simliklar majmuilarining nodir va muayyan turkumiga xos turlarini maxsus yaratilgan sharoitda asrash, o'rganish, iqlimlashtirish, ko'paytirish hamda ulardan samarali, oqilona foydalanish maqsadida tashkil etiladi.

Umumdavlat ahamiyatga molik botanika bog'lari tabiatni muhofaza qilish borasida ilmiy-tadqiqot muassasalari hisoblanadi.

Mahalliy ahamiyatga molik botanika bog'lariga belgilangan tartibda ilmiy-tadqiqot muassasasi maqomi berilishi mumkin.

Erlar va suv kengliklarining uchastkalari barcha tabiiy zaxiralari bilan birgalikda O‘zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilab qo‘yiladigan tartibda xo‘jalik maqsadlarida foydalanishdan tortib olinib, botanika bog‘lariga beriladi.

Botanika bog‘larining hududida ularning zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishga aloqasi bo‘lmagan hamda o‘simliklar majmui termalarini asrashga tahdid qiluvchi faoliyat bilan shug‘ullanish man etiladi.

Dendrologiya bog‘larining huquqiy-ekologik holati katta ahamiyatga ega bo‘lib, mazkur qonunda ham o‘z aksini topgan va alohida muhofaza etiladigan o‘zga tabiiy hududlar jumlasiga kiradi.

U qonunda o‘z ifodasini quyidagicha topgan.

Dendrologiya bog‘lari ilmiy, madaniy, rekreatsiya va boshqa yo‘sinda g‘oyat samarali foydalanish uchun daraxtlar va butalarning har xil turlarini hamda ulardan tarkib topgan daraxtzorlar-butazorlarni maxsus yaratilgan sharoitda asrash va o‘rganish maqsadida tashkil etiladi.

Umumdavlat ahamiyatiga molik dendrologiya bog‘lari tabiatni muhofaza etish borasida ilmiy-tadqiqot muassasalari hisoblanadi.

Mahalliy ahamiyatga molik dendrologiya bog‘lariga belgilangan tartibda ilmiy-tadqiqot muassasi maqomi berilishi mumkin.

Er maydonlari barcha tabiiy zaxiralari bilan birgalikda O‘zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilab qo‘yiladigan tartibda xo‘jalik maqsadlarida foydalanishdan tortib olinib, dendrologiya bog‘lariga beriladi.

Dendrologiya bog‘larining hududida ularning zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishga aloqasi bo‘lmagan hamda dendrologiya termalarini asrashga tahdid qiluvchi faoliyat bilan shug‘ullanish man etiladi.

Dendrologiya bog‘larining hududida botanika bog‘lari uchun belgilangan talablarga muvofiq tegralash ishlari o‘tkazilishi mumkin (28-modda).

Mazkur qonunda, alohida muhofaza etiladigan o‘zga tabiiy hududlar toifasiga kiradigan qo‘riqlanma (oraliq) tegralarini ham huquqiy-ekologik holati katta ahamiyatga ega. Ushbu qonunning 29-moddasiga ko‘ra:

qo‘riqlanma (oraliq) tegralar davlat qo‘riqxonalariga, davlat milliy tabiat bog‘lariga, davlat buyurtma qo‘riqxonalariga, davlat tabiat yodgorliklariga va alohida muhofaza etiladigan o‘zga tabiiy hududlarga bo‘ladigan salbiy ta‘sirning oldini olish maqsadida cheklangan xo‘jalik faoliyati yuritiluvchi hududni qamrab oladi.

qo'riqlanma (oraliq) tegrada xo'jalik faoliyati va tabiatdan foydalanishning alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga salbiy ta'sir keltirib chiqaruvchi turlari bilan shug'ullanish man etiladi.

qo'riqlanma (oraliq) tegralarning katta-kichikligi va ularning ish tartibi alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni tashkil etish bilan bir vaqtda belgilab qo'yiladi.

"Alohida muhofaza etiladigan o'zga tabiiy hududlar" jumlasiga shuningdek, o'rmonlarning taqiqlangan mintaqalari ham kiradi. SHuning uchun ham o'rmon to'g'risidagi qonun talablarini ekologik jihatdan amalga oshirishni va ushbu hududlarni ekologik-huquqiy jihatdan tartibga solishni yuqorida nomi zikr etilgan qonun o'z zimmasiga oladi.

Bag'oyat qimmatli va nodir o'simliklar turlarining irsiy fondini muhofaza etish va saqlab qolish, shuningdek o'rmon fondi maydonlarida davlat qo'riqxonalari, davlat milliy tabiat bog'lari va alohida muhofaza etiladigan o'zga tabiiy hududlarning ish tartibini ta'minlash maqsadida o'rmonlarning taqiqlangan mintaqalari belgilab qo'yiladi.

O'rmonlarning taqiqlangan mintaqalarini davlat hokimiyati va boshqaruvining mahalliy idoralari tabiatni muhofaza qilish va o'rmon xo'jaligi idoralari taqdimiga binoan belgilaydilar (30-modda).

Inson hayotida har tomonlama ekologik, estetik va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan yana bir alohida muhofaza etiladigan o'zga tabiiy hududlar jumlasiga hayvonot bog'lari ham kiradi.

Hayvonot bog'lari ekologik ta'lim-tarbiya ishlarini yo'lga qo'yish, hayvonlarning nodir ekzotik va mahalliy turlari ekspozitsiyalarini yaratish, ularning irsiy fondini saqlab qolish, yovvoyi hayvonlarni o'rganish hamda ularni tutqunlikda ko'paytirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish maqsadida barpo etiladi.

Umumdavlat ahamiyatiga molik hayvonot bog'lari madaniy-ma'rifiy yo'nalishdagi tabiatni muhofaza qilish muassasalari hisoblanadi.

Er maydonlari barcha tabiiy zaxiralari bilan birgalikda O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilab qo'yiladigan tartibda xo'jalik maqsadlarida foydalanishda tortib olinib hayvonot bog'lariga beriladi.

Hayvonot bog'larining hududida ularning zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarishga aloqasi bo'lmagan hamda bu bog'lardagi hayvonlarning hayoti uchun qulay sharoitni saqlab qolishga tahdid qiluvchi faoliyat bilan shug'ullanish man etiladi.

Hayvonot bog'larining hududida ular oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarishni ta'minlash maqsadida:

hayvonlarini bir joyda asrash va ulardan madaniy hamda bilimni oshirish maqsadlarida foydalanish uchun ekspozitsiya tegrasi;

sarhadida ilmiy-tadqiqot ishlari olib boriladigan ilmiy tegrallar (bunday tegraga kirishga ruxsat hayvonot bog'ining ma'muriyati belgilab qo'yadigan tartibda beriladi);

hayvonot bog'i tomoshabinlarining dam olishi va ularga xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish uchun rekreatsiya tegrasi;

yordamchi xo'jalik ob'ektlarini joylashtirish uchun xo'jalik tegrasi ajratib beriladi.

3. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik.

Mazkur masala "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonunda ko'rsatilib, aniq holat va ekologik huquqbuzarliklar turi ko'rsatilgan. Ushbu qonunning 37-moddasiga asosan, quyidagi hollarda:

tabiat-qo'riqxonalar fondi hududlari va ob'ektlaridan o'z o'zida foydalanmaslikda, alohida muhofaza etiladigan hududlarni barpo etish va ular ishini yo'lga qo'yish loyihalarining talablarini buzganlikda;

alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, ularning muhofaza etiladigan tegrallari doirasida man etilgan xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanganlikda;

alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ob'ektlari va muhofaza etiladigan tegrallarida oldindan ekologik ekspertiza o'tkazmay turib yoki bunday ekspertiza xulosalarini buzgan holda xo'jalik faoliyatini yo'lga qo'yganlikda;

alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarda falokatlarning ekologik oqibatlari va boshqa zararli ta'sirlarning oldini olish va ularni bartaraf etish choralarini ko'rmaganlikda;

alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar barpo etish to'g'risidagi iltimosnomalarni qarab chiqish muddatlari va tartibini buzganlikda;

alohida muhofaza etiladigan hududlardan foydalanish talablarini buzganlikda;

alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlardan foydalanishda kimyoviy, fizik, biologik va o'zga xil ta'sirlar yo'l qo'yiladigan me'yordan oshib ketganlikda, bunday hududlarini istifoda etish uchun berilgan ruxsatnomalarning talablarini buzganlikda;

alohida muhofaza etiladigan tabiiy ob'ektlarning tabiiy majmuilari hamda ularning tarkibiga kiritishni mo'ljallab asrab qo'yilgan joylarni buzganlikda, ularga shikast etkazganlikda yoki ularni yo'q qilganlikda;

alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning chegarasini o'zboshimchalik bilan o'zgartirganlikda, bunday hududlarni o'z bilgicha boshqa ehtiyojlar uchun ajratib berganlikda aybdor bo'lgan shaxslar ma'muriy, jinoiy va o'zga xil javobgarlikka tortiladilar.

O'zbekiston Respublikasi qonunlarida alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risidagi qonunlarni o'zgacha tarzda buzganlik uchun ham javobgarlik belgilanishi mumkin.

Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, o'zga yuridik va jismoniy shaxslar alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ish tartibini buzish orqali etkazgan zararlarining o'rnini qonunlarda belgilangan hajmda va tartibda qoplashga majburdirlar.

Umuman olganda, "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonun va talablarni buzganlik uchun intizomiy, mulkiy (fuqarolik), ma'muriy va jinoiy javobgarliklar qo'llaniladi.

Intizomiy javobgarlik - deyarli ko'proq holatda mehnat intizomini buzish oqibatida "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonun va talablar buzilgan paytda qo'llanishi mumkin.

SHuning uchun ham u asosan, O'zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksining 181-moddasiga binoan:

1) xayfsan;

2) o'rtacha oylik ish haqining yigirma foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima.

Ichki mehnat tartibi qoidalarida xodimga o'rtacha oylik ish haqining qirq foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidagi jarima ushlab qolish ushbu Kodeksning 164-moddasi talablariga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan amalga oshiriladi;

3) mehnat shartnomasini bekor qilish (100-modda ikkinchi qismining 3 va 4 bandlari).

Ushbu moddada nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralarini qo'llash taqiqlanadi.

Mulkiy (fuqarolik) javobgarlik esa "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonun va talablarni buzganlik uchun qo'llaniladi.

Uning asosiy xususiyati ham shundaki u asosan, etkazilgan zararni qoplash, tiklash va qaytarish bilan ko'proq bog'liqdir.

YA'ni yuqorida nomi zikr etilgan qonunning 38-moddasiga asosan:

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning holatiga zararli ta'sir o'tkazayotgan korxonalar, tashkilotlar, sexlar, qurilmalarning faoliyati zararli ta'sir ko'rsatayotgan manbalar, shu jumladan alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar hamda ularning muhofaza qo'riqlanma tegralari tashqarisidagi manbalar bartaraf etilgunga qadar to'xtatib turiladi yoki cheklab qo'yiladi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga etkazilayotgan zararni bartaraf etishning imkoni bo'lmasa, korxonalar, tashkilot, sex va qurilmalarning faoliyati to'xtatiladi hamda ularning faoliyat yo'nalishi o'zgartirilganidan va alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarga zararli ta'siri albatta bartaraf qilinganidan keyingina faoliyatlari amaldagi qonunlarga muvofiq qayta tiklanishi mumkin.

Ma'muriy javobgarlik. Ushbu javobgarlik turi O'zbekiston Respublikasi "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi Kodeksning 82-moddasiga ko'ra alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tartibini buzganlik uchun qo'llaniladi.

Davlat milliy tabiat bog'lari, buyurtma qo'riqxonalari, tabiat yodgorliklari, suvni muhofaza qilish tegralari, kurort tabiiy hududlari, botanika bog'lari, dendrologiya va hayvonot bog'lari, qo'riqlanma (oraliq) tegralar, o'rmonlarning taqiqlangan mintaqalari, baliq xo'jaligi tegralari va alohida muhofaza etiladigan o'zga hududlar tartibini bo'zish-

fuqarolarga eng kam ish haqining uchdan bir qismidan bir baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - bir baravaridan uch baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Ushbu moddaning birinchi yoki ikkinchi qismlarida nazarda tutilgan huquqbuzarlik ma'muriy jazo chorasi qo'llanilganidan keyin bir yil davomida takror sodir etilgan bo'lsa, -

fuqarolarga eng kam ish haqining uch baravaridan besh baravarigacha, mansabdor shaxslarga esa - besh baravaridan etti baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo'ladi.

Jinoiy javobgarlik. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksida "Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar to'g'risida"gi qonun va talablarni buzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Ushbu javobgarlik turini qo'llanilishi xususiyati shundan iboratki, u boshqa javobgarlik turlaridan ko'ra xavfli va og'irroq holatda sodir etilishidir.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 204-moddasiga asosan:

alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning tartibini buzish ko‘p miqdorda zarar etkazilishi yoki boshqacha og‘ir oqibatlarga sabab bo‘lsa, -

eng kam oylik ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yohud ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi.

Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hudud yoki ob‘ektlarni qasddan nobud qilish yoki ularga shikast etkazish ko‘p miqdorda zarar etkazilishi yoxud boshqacha og‘ir oqibatlarga sabab bo‘lsa, -

eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki olti oygacha qamoq yoxud besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

SHuni alohida ta’kidlash o‘rinliki, alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning ish tartibini ta’min etish masalalariga doir korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, fuqarolar, davlat idoralari o‘rtasidagi nizolar sud yoki xo‘jalik sudi tomonidan qarab chiqiladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar huquqiy holatining tushunchasi va xususiyatlari qanday?
2. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning asosiy turlari haqida tushuncha bering?:
3. Davlat tabiat qo‘riqxonalarini haqida tushuncha bering?
4. Davlat milliy bog‘lari tushunchasi qanday?
5. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlik haqida gapirib bering?

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR.

Alohida muhofaza etiladigan hududlar, davlat qo‘riqxonalarini, davlat milliy bog‘lari, davlat buyurtma qo‘riqxonalarini, davlat tabiat yodgorliklari, rekratsiya, jonsiz tabiat.

G L O S S A R I Y

Antropogen – (grekchada anthropos-kishi) o'zgargan tabiiy muhit - kishilarning xo'jalik faoliyati jarayonida ma'lum bir hudud yoki tegralarda tubdan o'zgargan atrof tabiiy muhit holati. Bu hudud yoki tegralarni keltirib chiqaruvchi omillar majmuasiga qarab - *shahar, sanoat va agrar* (qishloq xo'jaligi) tegralariga ajratib olsak bo'ladi. Bu hudud va tegralarda tabiat elementlari (er, suv, atmosfera havosi...)ning son va sifat ko'rsatgichlari, morfologik (tashqi) va morfometrik (o'lchamli) belgilari o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, atmosfera havosi antropogen o'zgargan tabiiy hududlarda boshqa kam ta'sirlangan atrof tabiiy muhitga nisbatan 10-15 barobar ko'proq ifloslangan bo'ladi. Sanoat tegralarida havo tarkibida zaharli is gazi (SO)ning ko'payishi asosan metallurgiya (30-40%) va ximiya sanoati (15-20%), transport (10-15%) ta'sirida yuzaga kelsa, shaharlarda esa is gazi asosan transport (60-80%), o'ir sanoat (15-20%), ximiya sanoati (5-10%) ta'sirida yuzaga keladi. Agrar tegralarda tuproqlarning morfologik (ko'zga tashlanadigan tashqi) ko'rinishi 1-1,5 metr chuqurlikgacha tubdan o'zgargan va yangi tur hosil qilgan bo'ladi. Ularda tuproq ifloslanishi pestitsid, gerbitsid, azot, fosfor, turli tuzlar; shaharlarda - maishiy ahlat; sanoat tegralarida - sanoat chiqindilari hisobiga amalga oshadi.

Antropogen landshaft – xususiyatlari inson faoliyatiga bog'liq bo'lgan landshaft.

Maqsadli yoki avvaldan mo'ljallanmagan o'zgarishlariga ko'ra atayin o'zgartirilgan va bexosdan o'zgargan landshaftlarga farqlanadi (ikkinchisi ba'zan «antropik landshaft» nomi bilan yuritiladi). Bulardan tashqari, madaniy landshaftlar (o'z ehtiyojlarini qondirish uchun insonning xo'jalik faoliyati tufayli ongli ravishda o'zgartirilgan va kerakli holatda saqlab turiladigan) va noratsional faoliyat yoki qo'shni landshaftlarning nomaqbul ta'siri ostida paydo bo'lgan nomadaniy landshaftlar mavjuddir (tanazzulga yuz tutgan landshaft bu qatorda eng oxirgi o'rinni egallaydi).

Belgilangan tartibdagi qo'riqxon – tabiiy majmua va biologik xilma-xillikni saqlab qolish uchun insonning maxsus aralashuvi zarur bo'lgan muhofaza qilinadigan hudud.

Biosfera – [yun. *bios* – hayot, *sphaira* – shar] – Er qobiqlaridan (sferalaridan) biri bo‘lib, uning tarkibi va energetikasi asosan Tirik modda faoliyati bilan belgilanadi. E. Zyuss tomonidan 1875 y. kiritilgan bu atama V.I. Vernadskiyning ilmiy izlanishlari natijasida Er sayyorasining butun sirtini anglatadigan bo‘ldi. **B.** troposfera, litosfera va gidrosferani o‘z ichiga qamrab oladi; qalinligi 30-40 km. Sin.: *Ekosfera*.

Biosfera qo‘riqxonasi [ingl. *biosphere reserve*] – YUNESKOning biologik xilmaxillikni asrash va uning komponentlaridan barqaror foydalanish quroli bo‘lgan “Inson va biosfera” (MAB) xalqaro dasturiga kiritilgan, er usti, qirQoq bo‘yi va dengiz ekotizimlarining muhofaza qilinadigan hududi yoki ular kombinatsiyasi. **B.q.** o‘zi joylashgan davlat boshqaruvi hamda mintaqa va mahalliy boshqaruv organlari nazorati ostida bo‘ladi. **B.q.** quyidagi funksiyalar bajarilishini ta’minlaydi: landshaftlar, ekotizimlar va turlar muhofazasi; imkoniyatlarni namoyish qilishi va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot barqarorligiga ko‘maklashish; tabiatni muhofaza qilish maqsadida mahalliy, mintaqaviy, global darajada atrof-muhit bo‘yicha bilim olish, ilmiy izlanishlar va monitoring namoyish loyihalarini ro‘yobga chiqarish.

Brakoner [fr. *braconnier*] – joriy qilingan ta’qiqqlarni buzib hayvon, baliq ovi, o‘rmon kesish bilan shuQullanuvchi shaxs.

Buyurtmaxona – hudud yoki akvatoriya qismi bo‘lib, unda doimiy yoki vaqtincha tabiiy manbalarning ba’zi turlaridan foydalanish man qilinadi (o‘simlik, hayvonot, foydali qazilmalarning ba’zi turlari). Ko‘pincha ov ahamiyatiga molik hayvonlarni asrash va ko‘paytirish maqsadida barpo qilingan ovchilik **B.** mavjud.

Vaqtinchalik buyurtmaxona – odatda aniq mintaqa chegarasida ma’lum turning asralishi yoki sonining qayta tiklanishiga mo‘ljallangan hudud.

Yo‘qolib borayotgan tur – yo‘q bo‘lib ketish xavfi ostida turgan va agar bu tahdidga sabab bo‘layotgan omillar bartaraf qilinmasa, saqlab qolinishi imkoniyati bo‘lmaydigan tur yoki boshqa taksonomik birlik.

Lalmi erlar – suQoriladigan dehqonchilik hududida qishloq xo‘jalik ekinlari suQorishsiz etishtiriladigan erlar.

Fauna [lot. *Fauna* – qadimgi Rim mifologiyasida dala va o‘rmonlar hukmdori, chorvalar homiysi] – muayyan hududda yashayotgan (yoki yashagan) barcha hayvon turlarining evolyusiya jarayonida tarixan shakllangan majmuasi. O‘ayvonot olami iborasi bilan bir xil ma‘noni anglatadi.

Flora – muayyan hududni egallagan barcha o‘simlik turlarining tarixan tarkib topgan va rivojlanib kelayotgan guruhi. Atama asimlik dunyosi va asimliklar qoplami atamalari bilan bir xil ma‘noni anglatadi.

Qo‘riqxonalar rejimi (holati) – qo‘riqlanadigan hudud va akvatoriyalardagi faoliyat tartibi. Mutlaq qo‘riqlanuvchi (insonning har qanday faoliyatini man qiluvchi) va nisbatan qo‘riqlanuvchi (mas. hayvonlarning o‘t eyish faoliyatiga taqlid qilib, vaqti-vaqti bilan pichan o‘rilishi) tartiblar mavjud. Q.r. qo‘riqlanadigan hududlarning turli shakllarida har xil bo‘ladi.

T E S T L A R

1. Ernest Gekkelning 1866 yil 14 sentyabr kuni chop ettirilgan kaysi kitobida ekologiya xakida fikr bayon etilgan

- A)"Ekologiya - xayot"
- B)"Buyuk eko kelajak"
- V)*"Umumiy morfologiya"
- G)"Yangi dunyo"

2. Mustakil O`zbekiston Respublikasi va Markaziy Osiyo davlatlarining birgalikdagi sa`y-xarakatlari tufayli Orol dengiziga suv kuyilish kupaytirilgan yilni aniklang.

- * 1995-1997
- 1993-1995
- 1994-1996
- 1999 yil kuzda

3. YEr kurrasida ekologik inkirozli o`ekt va xududlarning kengayishi, ommaviy kasalliklarni kupayishi kaysi davrga kelib kishilar e`tiborini tabiatga karatishga majbur etdi.

- A)XX asrning oxirlarida**
- B)* XX asrning 2-yarmida**
- V)I jaxon urushidan sung**
- G)II jaxon urushidan sung**

4. Mustakil O`zbekiston Respublikasining ekologiyaga oid ilk bor kabul kilgan konunlaridan biri...

- A)Konstitutsiya**
- B)Er kodeksi**
- V)*"Tabiatni muxofaza qilish tugrisida"gi Konun**
- G)"Aloxida muxofaza etiladigan tabiiy xududlar tugrisida"gi Konun**

5. Jamiyat va tabiat urtasidagi iktisodiy ekologik munosabat shakli nimaq

- A)xayvonot va o`simliklar dunyosini saqlab kolish**
- B)suv muammolarini zudlik bilan bartaraf etish**
- V)xavoning tozaligini nazorat qilish**
- G)* mavjud ekologik tizimni saqlab kolish darajasidagi kishilarning tabiiy resurslardan**

6. Jamiyat va tabiat urtasidagi ekologik munosabat shakli nimaq

- A)*Kishilarni tabiat resurslaridan uta samarali foydalanishga kayta tiklash va tabiatni muxofaza qilishga karatilgan xayot tarzi**
- B)Mavjud ekologik tizimni saqlab kolish darajasidagi kishilarning tabiiy resurslardan okilona foydalanish va tabiatni muxofaza qilishga karatilgan xayot tarzi**
- V)hayvonot va o`simliklar dunyosini saqlab qolish**
- G)havoning tozaligini nazorat qilish**